

'સરતું' સાહિત્ય 'ઝરવે જાવામાં જાયું' સાહિત્ય

વેદાંતશબ્દકોષ

[વેદાંતના ગ્રંથોમાં વપરાતા ખાસ અર્થ-
વાળા કઠિન ફર શબ્દોની સમજૂતી]

સંપાદક :
રૂપાભી આત્માનંદજીરિ

વિશ્વ અખંડાલંકારી પ્રસ્પદી
સરતું સાહિત્ય વર્ધક અર્વાલય
કે.બી.પાસે અમદાવાદ અને પિન્કમેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

૭૫ પૈસા

સંવત ૨૦૨૭ - જ્યોતિષ બીજી - ઇ. સ. ૧૯૪૦

© સરત્ સહિત મુદ્રણ ૧૯૨૮

૪૧

મુદ્રિત અને પ્રાપ્ત : વિશ્વવિદ્યાલય ૧૦ ૬૩૨,
સરત્ સહિત મુદ્રણ, સમગ્ર, ૧૯૨૮ : અમદાવાદ

નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી ચોગવાસિદ્ધ મહારામાયણ, વેદાંત-
સિદ્ધાંતમુક્તાવલી, શ્રી પંચદશી, પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ,
યુક્તિપ્રકાશ, પંચીકરણ, ઉપદેશસાહસી, વિવેકચૂડામણિ,
આત્મરામાયણ, શ્રી વેદાંતમાર્ગદર્શિની વગેરે વેદાંતના નાના-
મોટા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

આવા ગ્રંથો અને અન્ય વેદાંત સંબંધી પુસ્તકો
વાંચવા-સમજવા માટે જો શબ્દો વેદાંતના ખાસ અર્થમાં
વપરાતા હોય છે, તે જાણવા જરૂરી છે; એ સિવાય વેદાંત-
ગ્રંથો સમજવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. એ માટે એવા
કેટલાક મુખ્ય શબ્દોને સંગ્રહી 'વેદાંતશબ્દકોષ' નામે
એક પુસ્તિકાની સંવત ૨૦૨૦માં એક આવૃત્તિ પ્રકટ
થયેલી તે ખસાસ યતાં આ તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ
થાય છે. આ આવૃત્તિમાં નવા ૧૦૫ શબ્દો ઉમેરાતાં કુલ
૬૩૨ શબ્દો અપાયા છે.

વાચકોને આ આવૃત્તિ પાછું કંઈક અંશે ઉપયોગી
થઈ પડશે એવી આશા છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર
તા. ૩૦-૧૧-૨૦૨૦

સરવં સાહિત્ય મુદ્રણાલય દરદના દરદીઓ
વતી એચ. એમ. પટેલ (મધુખ)

‘સસ્તું’ સાહિત્ય’ એકે જિયામાં જિયું’ સાહિત્ય

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રજાપતરહિત		શ્રીમત્ શંકરાચાર્યકૃત	
અનુભવપ્રકાશ	૧-૫૦	જગદેશસાદંબી	૪-૦૦
તત્ત્વવિજ્ઞાન	૪-૦૦	શ્રીહરિભૂતિસ્તોત્ર	૧-૫૦
પંચદશી (મરાઠી ૫૨થી)	૨-૦૦	મહિરનમાળા	૧-૫૦
અમૃતાનુભવ	૨-૦૦	સોંઈબંદરી	૦-૨૦
વિચારસાગર	૪-૦૦	વિવેકચૂડામણિ	૧-૫૦
૫ંચીકરણ	૨-૦૦	મોહમુદ્ગર અને બીજા	૧-૦૦
૫૨૫રી (વેદાંતમહિમા)	૦-૩૫	દશ કોનો	૧-૦૦
આત્મશામાયણ	૧-૫૦	આત્મા-અનાત્માવિવેક	૦-૩૫
છવનસુખિવિવેક	૧-૫૦	મણિપ્રભુધાસર અને	
જ્ઞાનવાણી	૨-૦૦	તત્ત્વમિત્ર	૦-૫૦
જ્ઞાનસદરી	૦-૫૦	હસ્તામલકસ્તોત્ર અને	
વિચારમાળા	૦-૫૦	વાત્સલ્ય	૦-૧૫
સપ્તયોગવાસિકાચાર	૦-૫૦	મમોતરમાળા ને છવન-	
જ્ઞાનનાં ત્રણાં	૦-૨૫	મુક્ત આનંદસદરી	૦-૨૫
સદાચાર	૧-૫૦		

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સંલિપન મંગાવો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

વેદાંતશબ્દકોષ

આકૃતાભ્યાગમઃ : નહિ કરેલાં કર્મ^{ક્રિયા} સુખદુઃખાદિ ફળ
આપે તે દોષ; કર્મ ન કર્યા છતાં ફલની પ્રાપ્તિ.

અક્ષર : અવિનાશી, પરબ્રહ્મ.

અખ્યાતિ : સાંખ્ય અને પ્રજાકરના મત પ્રમાણે
'આ સપ' છે' તેમાં 'આ' અંશ રજતુની
છઠ્ઠપણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને 'સપ' એ
પૂર્વે જોયેલા સપની સ્મૃતિનું જ્ઞાન છે. આ
પ્રમાણે એ જ્ઞાન છે એવો વિવેક ન રહેતાં 'આ
સપ' છે' એવી જ્ઞાતિની પ્રતીતિ અને કથન.

અગમ્ય : અહણ ન થઈ શકે તે. સમજી ન શકાય
એવું.

અગોચર : ઇન્દ્રિયો તથા મનથી અહણ ન થઈ શકે
એવું. બ્રહ્મ.

અજહત્લક્ષણા : તથા લક્ષણામાંની એક. જેમાં
વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ ન કરતાં અધિક અર્થ-
(લક્ષ્ય)નું અહણ કરવામાં આવે છે તે. જેમ કે

‘કાકેમ્બો દધિ રક્ષતામ્’ । કીડીઓ ચડેલા દહીંને તડકે મૂકી મા પોતાના પુત્રને કહે છે કે ‘કાગડાથી દહીંનું રક્ષણ કરજે.’ તેમાં કાગડા ઉપરાંત દહીં ખાઈ જવાનો જેમનો સ્વભાવ છે તે બધાંનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

અભતવાદ : કોઈ કોઈનું કારણ નથી, કોઈ ઉત્પત્તિ થતું નથી, યથાનું નથી અને ધ્યું નથી. કેવળ પ્રકાશ માત્ર છે. એવું માંડૂકય ઉપનિષદની કારિકામાં શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય મહારાજ કહે છે :
‘ન કશ્ચિત્ જાયતે જોયો સંમવોડસ્ય ન વિદ્યતે ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यन्न किञ्चित् न जायते ॥ કોઈ જીવ જન્મતો નથી, તેની ઉત્પત્તિ નથી. આ જ ઉત્તમ સત્ય છે કે જ્યાં કોઈ પણ ઉત્પત્તિ થતું નથી.

અજ્ઞાન : હં પ્રકાશ છું એવું જ્ઞાન ન હોવું તે; પ્રકાશસ્વરૂપને આચ્છાદિત કરે તે. અવિદ્યા, માયા, મૃતિ-પ્રલયાવસ્થા અને મહાસુષુપ્તિ પણ એનાં નામ છે; તે અધ્યાસરૂપ હોવાથી કલ્પિત છે.

અતત્ત્વ્યાવૃત્તિ : જડ પદાર્થ-પ્રપંચમાત્ર. અધિ-જ્ઞાન પ્રદા-ચૈતન્ય સિવાય સર્વનો નિરોધ.

અતલાદિ : અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ, પાતાલ.

અતિપ્રસંગ : શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન.

અતિવ્યાપ્તિ : (ન્યાય) કોઈ વસ્તુનું લક્ષણ બાંધવામાં જેનો સમાવેશ ન કરવો જોઈએ તેનો સમાવેશ કરવાનો દોષ. જેમ કે, ‘જેને શિંગડું હોય તે ગાય’ આશું ગાયનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે; કારણ કે ગાય સિવાયનાં ખીજાં પણ કેટલાંક પ્રાણીને શિંગડાં હોય છે. એટલે એ લક્ષણ લક્ષ્ય ઉપરાંત અલક્ષ્યમાં પણ રહે છે, તેથી દૂષિત છે.

— અતિહર્ષ : પ્રહસ્યરૂપના જાનથી જે નિરંકુશ તૃપ્તિ જાપજે છે તે.

અતીન્દ્રિય : ઇન્દ્રિયોથી અલભ્ય ન થાય તેવું સૂક્ષ્મ.

અત્યંતાભાવ : (ન્યાય). ચાર પ્રકારના અભાવ-માંનો એક. અભાવના ચાર પ્રકાર : પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ અને અત્યંતાભાવ. જેનો ત્રણે કાળમાં અભાવ હોય તે. જેમ કે વાસુ વિષે રૂપ, વંધ્યાપુત્ર, સસલાનું શિંગડું.

અદ્વૈત : એકરૂપ; અનન્ય; છૂવ અને પ્રહા અથવા જગત અને બ્રહ્મની એકતા અથવા અલેહ પ્રહા. જે તેના ત્રણ બેદ છે.

અધિકારી : વેદ અને વેદાંગનો અભ્યાસ કરી જેને તેનો અર્થ સારી રીતે જાણ્યો છે; નિષિદ્ધ કર્મના ત્યાગપૂર્વક, નિત્ય, નૈમિત્તિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મના અનુષ્ઠાનથી અને ઉપાસનાથી પાપ દૂર થઈ જેનું અંતઃકરણ નિર્મળ અને નિશ્ચળ થયું છે, અને જે સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન છે, તે મનુષ્ય વેદાંત-જ્ઞાનનો અધિકારી એટલે યોગ્યતાવાળો કહેવાય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા એના ભેદ છે.

અધિદેવ : ઇદ્રિયોના દેવતા; ઇદ્રિયોનો વિષય ન હોય અને પોતાથી ભિન્ન હોય તે દેવનું સ્વરૂપ.

અધિભૂત : પોતાથી ભિન્ન હોય અને ઇદ્રિયો વિષય હોય તે ભૂત-ભૌતિક પ્રપંચ.

અધિયજ્ઞ : કર્મરૂપ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અધિ-
હાતા શ્રવ.

અધિષ્ઠાન : જેમાં અજ્ઞાનથી જ્ઞાંતિ થાય અને જેના જ્ઞાનથી જ્ઞાંતિ રૂપ થાય છે તે તત્ત્વ; આધાર; આશ્રય. જેમાં જ્ઞાંતિ થાય તે. જેમ કે દોરડીમાં સર્પની જ્ઞાંતિ થાય છે, તે સર્પ જમનું અધિષ્ઠાન દોરડી છે. તેમ જગતરૂપ જમનું અધિષ્ઠાન શ્રવ છે.

અધ્યાત્મ : પ્રજ્ઞાસ્વભાવ; પ્રજ્ઞાભાવ; આત્માનું જ્ઞાન;
પોતાનો આશ્રય કરીને રહેવું હોય તે.

અધ્યારોપ : વસ્તુ એટલે પ્રજ્ઞામાં અવસ્તુ એટલે
જડ સમૂહનું આરોપણ અથવા કથન; અધિક્ષાત
પ્રજ્ઞામાં જન્મતનું આરોપણ અથવા કલ્પના.

અધ્યાસ : જેમાં જે ન હોય તેમાં તે પદાર્થની
બુદ્ધિ થવી તે વસ્તુનું અન્ય રૂપે લાસવાપણું,
મિથ્યા પ્રતીતિ; કલ્પના, પ્રાંતિ; દેહ, ઇન્દ્રિયો
આદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં હું અને મારું એવો
જે ભાવ અથવા બુદ્ધિ. અધ્યાસના બે પ્રકાર છે :
જ્ઞાનાધ્યાસ અને અર્થાધ્યાસ. જ્ઞાનાધ્યાસ-સર્વા-
દિકનું તથા દેહાદિક પ્રપંચનું જ્ઞાન. પ્રાંતિજ્ઞાન.

અનર્થ : અહંતા-મમતાથી થતાં દુઃખ.

અનવસ્થા : (ન્યાય) છ દોષમાંનો એક. એકનો
કર્તા બીજો, બીજાનો કર્તા ત્રીજો અને ત્રીજાનો
ચોથો એ પ્રમાણે કારણની પરંપરા-પ્રવાહનું
આવતું રહેવું તે દોષ.

અનંત : દેશ-કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત.

અનાત્મ : આત્માથી ભિન્ન બધા પદાર્થો.

અનાદિ : શરૂઆત વગરનો પદાર્થ; ઉત્પત્તિરહિત.

અનિર્વચનીય : સત્ છે અથવા અસત્ છે અથવા
 કેવું છે એ; જેને વિષે નિર્ણય ન આપી શકાય
 તેવું માયા-અજ્ઞાન વગેરે.

અનિર્વચનીય ખ્યાતિ : સૃષ્ટિના ઉપાદાનકારણ
 સંબંધી બ્રમ વિષે પાંચ મતમાંનો એક. અધિહાન
 બ્રહ્મચીત-યમાં અનિર્વચનીય પદાર્થોની પ્રતીતિ
 અને કથન.

અનુપપત્તિ : અસંભવ.

અનુપલબ્ધિ : છ પ્રકારનાં પ્રમાણોમાંનું એક. અભાવ
 જેમ કે, અહીં ઘડો નથી.

અનુબંધ : પોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા
 શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિષય તે અનુબંધ.
 બધાં જ શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધ હોય છે અને
 તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એ અનુ-
 બંધોને જાણીને જ વિશ્વાસુઓ તે તે શાસ્ત્રમાં
 પ્રવૃત્ત થાય છે. અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને
 પ્રયોજન એ ચાર બાબતો હાથ માણસોને
 અંધમાં પ્રવૃત્ત કરાવવામાં હેતુ (કારણ) છે.
 અંધનો અર્થ યોગ્ય રીતે સમજવામાં એ અનુ-
 બંધ ઉપયોગી છે. વેદાંત અંગીકારી વિષય-
 ભવબ્રહ્મની એકતા છે. સંબંધ-ગ્રામ્ય-ગ્રામ્યક-

ભાવ, પ્રતિપાદક-પ્રતિપાદ્યભાવ વચ્ચે; પ્રયોજન-
અનર્થરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મની
પ્રાપ્તિ. અધિકારી-ચાર સાધનસંપત્તિ પુરુષ. ચાર
સાધન-^૧વિવેક, ^૨વૈરાગ્ય, ^૩શમાદિ પદ્મસંપત્તિ અને
મુમુક્ષુતા. (વિવેક-સત્-અસત્; નિત્ય અનિત્ય;
જડ-ચૈતન્ય પૃથક્કરણ કરવું તે. વૈરાગ્ય-આ
લોક અને પરલોક સંબંધી સઘળા ભોગ અને
ભોગસામગ્રીમાં તૃષ્ણારહિત અંતઃકરણની સ્થિતિ.
શમાદિ પદ્મસંપત્તિ-શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન,
ઉપરતિ, તિતિક્ષા. શમ-એકાગ્રતા, મનોનિમગ્ન,
મનને બહારના વિષયોમાં ભટકતું અટકાવવું
તે; દમ-ઈદ્રિયોનો નિયંત્રક. શ્રદ્ધા-શુદ્ધ-શાસ્ત્ર
ઉપર વિશ્વાસ; સમાધાન-મનની ધ્યેય વસ્તુમાં
સ્થિતિ; ઉપરતિ-ત્યાગ કરેલ પદાર્થમાં ફરી મન
ન જવું તે; તિતિક્ષા-સુખ-દુઃખાદિ, શીત-
ઉષ્ણાદિ સઘળાં દાંદોનું સહન કરવું તે.

અનુભવ : યથાર્થજ્ઞાન, પ્રમાણજ્ઞાન, સ્મૃતિથી લિપ્ત
યથાર્થજ્ઞાન.

અનુમાન : (ન્યાય) છ પ્રમાણોમાંનું એક. હેતુ
દ્વારા વિમર્શપૂર્વક ચતુર્થ જ્ઞાન. જેમ કે પર્વત
ઉપર ધુમાડો છે માટે ત્યાં અગ્નિ છે એવું અગ્નિનું

જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે.

અનુસંધાન : ચિંતન-વિચાર.

અન્નમયકોશ : પાંચ કોશમાંનો એક; અન્નથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ; સ્થૂળ શરીર.

અન્યથાખ્યાતિ : જમ સંખ'થી પાંચ મતમાંનો ન્યાયવાળાનો મત; વસ્તુનું અન્યથા-જ્ઞાન અને કથન; જેમ કે, દોરીમાં સર્પ બાસે તે નેત્રના દોષથી દોરડીને બદલે સર્પ દેખાય છે.

અન્યોન્યાધ્યાસ : એકબીજા વસ્તુમાં પરસ્પરનો અધ્યાસ. જેમ કે સફરૂપ બ્રહ્મની સત્તાનો અધ્યાસ રાષ મિથ્યા પ્રપંચમાં કરવાથી સંખ'ધાધ્યાસ થાય છે અને મિથ્યા પ્રપંચનો સ્વરૂપથી અધિ-જ્ઞાન બ્રહ્મમાં અધ્યાસ થવો તે.

અન્યોન્યાભાવ : ચાર પ્રકારના અભાવમાંનો એક અભાવ. જેમ કે ઘટ એ પટ નથી અને પટ એ ઘટ નથી.

અન્યોન્યાઅયદોષ : ન્યાયમાં છ દોષમાંનો એક. એકબીજાનો અરસપરસ કતાર કહેવો તે.

અપરિગ્રહ : મમતાપૂર્વક ભોગસામગ્રી એકત્ર ન કરવી તે.

અપરોક્ષજ્ઞાન : જ્ઞાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન-હું જાણ છું એમ જાણવું તે. સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર; મોક્ષ.

અપવર્ગ : દુઃખનો નાશ; મોક્ષ.

અપવાદ : દોરીમાં સર્પ બાંધે છે તે સર્પ મિથ્યા છે, એમ સમજવું તે; અધિષ્ઠાનને શેષ રાખવું તે; બાધ; ત્રિકાલિક નિવેધ.

અપંચીકૃત : પંચીકરણની રીતે મિશ્ર થયેલું નહિ તેવું પંચભૂતનું સ્વરૂપ. સદ્મ.

અપાન : પંચ પ્રાણમાંનો એક પ્રાણ. જે શુદ્ધસ્થાનમાં રહે છે અને મળમૂત્રને નીચે લઈ જવાની ક્રિયા કરે છે.

અપૂર્વતા : વેદાંતના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવાના સાધનરૂપ પદ્ધતિગમાંનું એક. અન્ય કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તે.

અપ્રમેય : પ્રમાણથી બાકી ન શકાય એવું; પ્રમાણનો અવિષય.

અભાવ : અસ્તિત્વમાં ન હોવું તે. જે વસ્તુ નથી એ રૂપે જણાય તે તેનો અભાવ કહેવાય.

અભિજ્ઞાન : પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર; પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન : સંસ્કારવાળું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન.

અભિનિવેશ : પાંચ કલેશમાંનો એક; મંરણનો ભય.

અભેદ : કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ માન્યા વિના સર્વત્ર એકતા; અદ્વૈત.

અભેદવાદ : અદ્વૈતવાદ.

અભ્યાસ : વેદાદિ નિષ્ક્રિય કરવાના પદ્ધતિગમાંતું એક; પ્રતિપાદ્ય વિષય પુનઃ પુનઃ કહેવો એ.

અયથાર્થજ્ઞાન : સંશય, જ્ઞાન્તિયુક્ત જ્ઞાન.

અચુતસિદ્ધિ : જે એકબીજાને આશ્રયે રહે તે; સમવાય સંબંધ, જેમ ગુણ અને ગુણી, અવયવ અને અવયવી; જાતિ અને વ્યક્તિ; ક્રિયા અને ક્રિયાવાન.

અરિવર્ગ : પરલોકના વિરોધી, આંતર શત્રુઓનો સમૂહ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર.

અર્ચન ભક્તિ : પોતાના ઇષ્ટ દેવનું અથવા તેમની પ્રતિમાનું ભાવપૂર્વક પૂજન કરવું તે.

અર્થ : આર પુરુષાર્થમાંનો એક; આ લોક અને પરલોકમાં ભોગના સાધન; ધન; દોલત.

અર્થવાદ : અભેદનું સ્તુતિ અને ભેદનું નિંદાપરક શ્રુતિવાક્ય.

અર્થાધ્યાસ : જ્ઞાંતિથી ભાસતો પદાર્થ. જ્ઞાંતિજ્ઞાન-
નો વિષય.

અર્થાપત્તિ : છ પ્રમાણોમાંનું એક; પુદ્ દેવદત્ત
દિવસે લોજન કરતો નથી, એમ જાણ્યા પછી તે
રાત્રે લોજન કરતો હશે એવી કલ્પના, તેની પુદતા
જોઈને કરવામાં આવે તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ
કહેવાય છે.

અવધિ : બોધની હદ, વેદાગ્રયની હદ અને ચિત્ત-
નિરોધરૂપ ઉપશમની હદ.

અવસ્તુ : અજ્ઞાનાદિ સકલ જડ પદાર્થનો સમુદાય;
મહાપ્રપંચ. અનાત્મ પદાર્થ.

અવસ્થા : અંતઃકરણ અથવા જીવની સ્થિતિ; જાગ્રત,
સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એવા ત્રણ એના ભેદ છે.

અવસ્થા (શરીરની) : ૧. તેમાં શિશુ-એક વર્ષના
હેહનો સમય; કૌમાર-પાંચ વર્ષ સુધીના હેહનો
સમય; પૌંગડ-છથી દસ વર્ષ સુધીના હેહનો
સમય; કિશોર-૧૧થી ૧૫ વર્ષ સુધીના હેહનો
સમય; યૌવન ૧૬થી ૪૦ વર્ષ સુધીના હેહનો
સમય; જરા-ચાલીસ વર્ષ ઉપરનો સમય.

અવાન્તર વાક્ય : વેદના જે વચનથી પરમાત્માના

અથવા છુવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે. એ વાક્યથી પુરોહિત જ્ઞાન થાય છે.

અવિદ્યા : અનાદિ કાળનું અજ્ઞાન; માયા; પ્રકૃતિ; એના બે પ્રકાર છે : મૂલા અને તુલા. પંચ કલેશ- માંનો એક કલેશ. અવિદ્યાના પાંચ પ્રકાર: ૧ તમ, ૨ મોહ, ૩ મહામોહ, ૪ તામિસ, ૫ અંધતામિસ. તમ-પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન. મોહ-દેહાદિમાં " હું " " મેં " પણ. મહામોહ-વિષયભોગમાં ઇચ્છા. તામિસ-વિષયેચ્છા પૂરી થવામાં કંઈ વિષ્ણુ આવવાથી થતો કેાષ. અંધતામિસ-ભોગ અથવા તેનાં સાધનોનો નાશ થવાથી " મારો નાશ થયો " એવી ભુદિ.

અવ્યક્ત : સ્પષ્ટ ન જણાય તેવું; ઇન્દ્રિયોથી અગોચર; પ્રજ્ઞા; પ્રકૃતિ; માયા.

અવ્યાપ્તિ : કોઈ વસ્તુનું લક્ષણ બાંધવામાં જેનો સમાવેશ કરવો જોઈએ તેનો સમાવેશ ન થાય તે દોષ. જેમ કે, ' કાળી હોય તે ગાય.' એકું ગાયનું લક્ષણ બાંધતાં રાત્રી અને ધોળી વગેરે ગાયોમાં તે લક્ષણ અવ્યાપ્ત રહે છે. એટલે કે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાં પૂરેપૂરું ન રહે તે અવ્યાપ્તિ છે.

અઠપુરી : જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, કર્મેન્દ્રિયપંચક,

પ્રાણપંચક, અંતઃકરણપંચક, વિષયપંચક, કામ,
કર્મ અને અવિદ્યા.

અસત્ : જેની ત્રણે કાળમાં હયાતિ ન હોય અને
પ્રતીત પણ ન થાય તેવું; મિથ્યા; નાશવંત.

અસત્જ્યાતિ : પાંચ જ્યાતિ અથવા જન્મમાંનો એક.
દોરડીમાં અત્યંત અસત્ સર્પની પ્રતીતિ અને
કથન કે જેનો શૂન્યવાદી બૌદ્ધોએ સ્વીકાર
કર્યો છે તે.

/અસંગ : દેહ, ઈદ્રિયો આદિના સંબંધરહિત જેને
કોઈનો સંબંધ ન થાય તેવું સ્વરૂપ. જેમ
કે અધિષ્ઠાન પ્રકૃતિતન્ય; વ્યવહારમાં આકાશ
પણ અસંગ છે.

/અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ : ત્રણેય કાળને વિષે અદ્વૈત
વિદ્યાસની જાણનાનો જ આનંદ; નિર્વિકલ્પ
સમાધિ.

અસંભવ : કોઈ વસ્તુનું લક્ષણ બાંધવામાં અસંભવિત
ગુણ કહેવા તે દોષ; જેમ કે ‘ એક ખરીવાળી
ગાય ’ એવું ગાયનું લક્ષણ બાંધીએ ત્યાં ગાય
માત્રને જ ખરી હોય છે. ગાય સિવાયનાં પ્રાણી-
ઓમાંનાં ઘોડા વગેરેને એક ખરી હોય છે. તેથી
લક્ષણ પોતાના લક્ષમાં જરાય રહેતું નથી. તેને

અસંભવદોષ કહેવામાં આવે છે. બીજી જગ્યાએ
આનો અર્થ અશક્યના અર્થમાં થાય છે.

અસંભાવના : પ્રશ્ન છે અથવા નથી; છુવ અને
પ્રશ્ન એક છે કે ભિન્ન છે; એવા સંશયને
અસંભાવના કહે છે. તે બે પ્રકારની છે :
૧. પ્રમાણુગત અસંભાવના. ૨. પ્રમેયગત અસં-
ભાવના. તેમાંની પ્રમેયગત ઉપર ખતાવવામાં
આવી છે. પ્રમાણુગત અસંભાવના એને કહે
છે કે જે પ્રમાણુના વિષયમાં સંશય હોય.

અસંસક્તિ : રાત્રીની સાત લૂમિકામાંની આ
પાંચમી લૂમિકા છે; સવિકલ્પ સમાધિ વડે
ચિત્તવૃત્તિને રૂંધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જવું તે.

અરતેય : અષ્ટાંગયોગમાંનું પહેલું અંગ 'યમ',
તેનો એક પ્રકાર; ચોરી ન કરવી તે.

અહંકાર : અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિમાંની એક જે
'હું' એવું અભિમાન કરે છે તે. આ અહંકાર-
ના પ્રકાર ત્રીએ પ્રમાણે છે :

૧. શુદ્ધ અહંકાર : સ્વસ્વરૂપનો અહંકાર,
જેમ કે હું પ્રજ્ઞસ્વરૂપ છું.

૨. અશુદ્ધ અહંકાર : દેહાદિ અનાત્માનો અહં-
કાર; જેમ કે હું શરીર છું, મનુષ્ય છું, વગેરે.

૧. સામાન્ય અહંકાર : 'હું' એવી સામાન્ય અહંકારની વૃત્તિ.

૨. વિશેષ અહંકાર : 'હું પ્રાણી છું, હું દ્વિતીય છું.' ઇત્યાદિ સ્ફુરણરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

૧. મુખ્ય અહંકાર : કૂટસ્થ (સાક્ષી), ચિદા-
ભાસ અને દેહ વગેરેને એકમેક માની,
અહમ્નીને 'આખાય સમુદાયમાં' 'અહમ્'
શબ્દનો સંબંધ કરી, જે 'અહમ્ની' સ્ફુરણ
૧ થવી તે. શક્તિવૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય અહમ્
શબ્દના અર્થને વિષય કરવાવાળો અહંકાર.

૨. અમુખ્ય અહંકાર : (વિવેકીને) વ્યવહાર-
દશામાં (૧) દેહાદિ સહિત ચિદાભાસમાં
અને (૨) પરમાર્થદશામાં કેવળ 'કૂટસ્થ'-
માં 'અહમ્' શબ્દનો સંબંધ કરી જે
અહમ્ની સ્ફુરણ થવી તે; લક્ષણવૃત્તિથી
જાણવા યોગ્ય અહં શબ્દના અર્થને વિષય
કરનારો અહંકાર.

અહંકારધર્મ : શોક, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ,
મોહ, સ્પૃહા વગેરે

અહંમહદ્યોન : સચુલ અથવા નિર્ગુલ પ્રદાને

પોતાની સાથે અભેદ કરીને હું બધા છું, એમ ચિંતન કરવું તે. એટલે કે ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એક જ છીએ એમ પોતાની સાથે ઉપાસ્યનું અભેદરૂપે ચિંતન તે.

અહિંસા : અહિંસાએગમાંનો એક પ્રકાર; કોઈ પણ પ્રાણીને મન, વચન કે શરીરથી કોઈ પણ પીડા ન કરવી તે.

અંદજ : ઈડામાંથી જન્મ લેનાર પ્રાણી, જેમ કે પક્ષી-સપ્ આદિ.

અંતઃકરણ : શરીરની અંદરનું જ્ઞાનનું સાધન; જેમાં ચેતનનો આભાસ અથવા પ્રતિબિંબ પડે છે તે. તેનાં પરિણામ અથવા વૃત્તિ ચાર છે : મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર; સર્વ.

અંતર્યામી : સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં રહી સર્વની બુદ્ધિનો નિયામક અને કર્મનો પ્રેરક; હિંદુ.

અંધગોલાંગુલન્યાય : જૂલા પડેલા આંધળા માણસ-ને બળદનું પૂછડું પકડાવી કહેવામાં આવે કે પૂછડું છોડવું નહિ. એ તને તારે ઘેર પહોંચાડશે. તેમ ક્યાંથી તે માણસ દુઃખી થાય છે. તેમ ભેદવાદી, સ્વાધી ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ કરે કે અમારો મત ખરો છે, તે છોડવો નહિ, તેથી

તને સુખપ્રાપ્તિ થયે; પણ તેમ કયાંથી શિખ્ય જન્મ-મરણનું મહાદુઃખ ભોગવે છે. એ અધ-ગોલાંગુલ-ન્યાય છે.

અંશ : ભાગ; સર્વ પદાર્થમાં પાંચ અંશ છે : અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, નામ અને રૂપ.

આકાશ : પાંચભૂતમાંનું એક તત્ત્વ. તેના ઘટાકાશ, જલાકાશ, મઠાકાશ અને મહાકાશ એવા ચાર ભેદ ઉપાધિને લીધે કહેવામાં આવે છે.

આકાંક્ષા : પડના અન્વય માટે બીજા પદની જરૂર હોવી તે. જેમ કે ‘આવે છે’ અહીં માત્ર આવે છે પદથી કંઈ અર્થ સમજાતો નથી. તેને કંઈ બીજા પદની જરૂર છે જેમ કે રાજા આવે છે. અહીં રાજાપદની આકાંક્ષા કહેવાય. તે સિવાય શબ્દપ્રોધ કરી શકે નહિ.

આગમ : શાસ્ત્ર, વેદ, શબ્દપ્રમાણ.

આગામી કર્મ : વર્તમાન શરીરે થતાં પુરુષપાપ-રૂપ કર્મ; ક્રિયમાણ કર્મ.

આતતાયી : અગ્નિ લગાડનાર, વિષ દેનાર, હાથમાં હથિયાર લઈ મારવા આવનાર, ધન લઈ લેનાર ને ભૂમિનું તથા સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આતતાયી કહેવાય છે.

આત્મખ્યાતિ : પાંચ ખ્યાતિ અથવા ભ્રમમાંનો એક; દોરીમાં સર્પ લાસે તેને વિજ્ઞાનવાદી બીદો આત્મખ્યાતિ કહે છે; એટલી કે વિજ્ઞાન પોતે જ સર્પરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ કહે છે.

આત્મજ્ઞાન : પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન; બ્રહ્મ-જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન.

આત્મદર્શન : આત્માનો સાક્ષાત્કાર.

આત્મધર્મ : અજર, અમર, અસંગ, અનંત, અકિંચ, નિર્ગુણ, નિત્ય, નિરાકાર, નિરંજન, અચિન્ત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત વગેરે.

આત્મનિવેદન : નવધા ભક્તિમાંની એક; પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ; અપુરોહિતજીવ. પોતાના માનેલા શરીર સહિત સ્થાવર જંગમ સર્વ પોતાના હૃદ દેવને શુદ્ધ બુદ્ધિથી અર્પણ કરીને તેમાં મમતા રહિત રહેવું તે.

આત્મા : સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર-થી ભિન્ન, પંચકોશથી ભિન્ન; જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, વેદાંતના મહાવાક્ય 'તત્ત્વમસિ' માં કહેલા, 'ત્યં' પદનો વ્યાખ્યાય.

યજ્ઞામોતિ યદાવૃત્તે યજ્ઞાન્તિ વિષયાનિહ ।

યજ્ઞાસ્ય સંતતો માયસ્તસ્માદાત્મેતિ કથ્યતે ॥

જે કારણથી આ આત્મા સઘળા અનાત્મ પદાર્થોને વ્યાપીને રહે છે અને જે કારણથી સ્વપ્નમાં પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત સ્વામિક પદાર્થોને ઘૂંટણ કરે છે, અને જે કારણથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ સમસ્ત પ્રપંચને પોતામાં લીન કરી લે છે અને જે કારણથી નિરંતર પોતાની સત્તા પોતામાં બની રહે છે, તે કારણથી તે તત્ત્વને આત્મા કહેવામાં આવે છે.

ઉપાધિને લીધે આ આત્મા, ગૌણાત્મા, મિધ્યાત્મા અને મુખ્યાત્મા એવા ત્રણ ભેદ-વાળો કહેવામાં આવે છે.

આત્માશ્રય : છ દોષમાંનો એક; ક્રિયાના કર્તા અને કર્મ લિપ્ત હોવાં એઈએ. એક જ હોય તો આત્માશ્રય દોષ આવે. જેમ કે કોઈ કહે કે હું મારા ખભા ઉપર બેસી નદીએ ગયો હતો. આવું વચન આત્માશ્રય દોષવાળું છે.

આત્યન્તિક : અનંત; અતિશય; સર્વોત્તમ.

આત્યંતિક પ્રલય : માયા અને માયાનાં કાર્યોનો સુદૃઢ બાધ થાય તે. આ પ્રલય માત્ર જ્ઞાન પામેલાને થાય છે માટે પુરુષાર્થ બંધે સાધ્ય છે.

આધિદૈવિક દુઃખ : ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખમાંનું એક જે દેવયોગે થાય છે તે. ટાઢ, તાપ, ભૂત, પ્રેત, દુકાળ, મરફી આદિથી થતાં દુઃખ.

આધિભૌતિક દુઃખ : પોતાના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર-રૂપ સંધાતથી ભિન્ન હોય અને નેત્ર ઇન્દ્રિયનો વિષય હોય તે, અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું જે દુઃખ તે આધિભૌતિક દુઃખ જેમ કે ચોર, વાઘ, સર્પ આદિ.

આધ્યાત્મિક દુઃખ : આત્માના આશ્રયે રહેવા-વાળા જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ શરીરથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ. તેને જ અધ્યાત્મ તાપ પણ કહે છે. જેમ કે-રોગ, ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ આદિથી થતાં દુઃખ.

આનંદ : પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી થતું સુખ, પ્રજ્ઞાનંદ, વિષયાનંદ અને વાસનાનંદ એવા ત્રણ પ્રકારનો આનંદ છે.

આનંદમય કૌશ : પાંચ કૌશમાંનો એક; કારણ-શરીરરૂપ અવિદ્યામાં રહેલી પ્રિય, મોહ અને પ્રમેહ એ ત્રિવિધો સહિત મલિન સત્ત્વ.

આસ પુરુષ : વિશ્વાસયોગ્ય પુરુષ; યથાર્થ વક્તા.

આભાસ : છાયા; દેખાવમાત્ર; બિંબના ધર્મથી રહિત હોય છતાં બિંબ જેવું દેખાય તે. જેમ કે ખાઓચિયાના પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે સૂર્યના ધર્મ ગરમીથી રહિત હોવા છતાં સૂર્યની પેઠે ચળકે છે.

આભાસની સાત અવસ્થા : અજ્ઞાન, આવરણ, વિદ્વેષ (ખાંતિ), પરોક્ષ જ્ઞાન, અપરોક્ષ જ્ઞાન, શોક, નાશ, અતિહર્ષ.

આભાસવાદ : જીવ-ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે ત્રણ મત છે, તેમાંનો એક. શુદ્ધ સર્વગુણ સહિત માયામાં બ્રહ્મનો આભાસ તે ઈશ્વર અને મલિન સર્વગુણ સહિત અવિદ્યાના "અંશમાં" આભાસ તે જીવ, એમ માનવું તે આભાસવાદ છે.

આબુષિમક : પરલોક સંબંધી.

આરંભવાદ : જગતની ઉત્પત્તિ સંબંધી ત્રણ મત છે, તેમાંનો એક; પરમાણુથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ માનવું તે. એ મત ન્યાય, વૈશેષિકવાળાનો છે. તેઓ માને છે કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી પરમાણુઓમાં કંપન થાય છે અને સજાતીય પરમાણુઓ લેગા મળી જગત થયું.

આરોપ : એક વસ્તુના ધર્મ બીજી વસ્તુને લગાડવા

તે. જેમ કે અધિજ્ઞાન પ્રકાશિતન્ય કેઈ પણ જાતના વિશેષ ધર્મથી રહિત છે, છતાં તેમાં નામરૂપાત્મક સઘળા પ્રપંચ (જગત) નું કથન કરવું તે આરોપ છે; જ્ઞાંતિ; કલ્પના.

આજીવ : મન, કર્મ, વાણીથી સદા એકરૂપે રહેવું તે; સરજતા.

આવરણ : પ્રકાશવરૂપને અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત કરવું તે; આ આવરણ બે પ્રકારનાં છે : અભાનાપાદક અને અસત્વાપાદક. આત્મા-પ્રકાશિતન્ય નથી એવા જ્ઞાનને અને કથનને અસત્વાપાદક આવરણ કહે છે.

આશ્રમ : ધાર્મિક લુપનનું વર્ગીકરણ; તેના ચાર વર્ગ બનાવ્યા છે. તે વર્ગને આશ્રમ કહે છે. તેનાં નામ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ આશ્રમ. કેઈ પણ હિંદુધર્મીના અનુયાયી આ ચારમાંથી કેઈ એક વર્ગમાં (આશ્રમમાં) રહે છે; આ વર્ગોથી બહાર રહી શકતો નથી. દરેક આશ્રમને પોતાને ચોગ્ય ધર્મોના નિયમો હોય છે અને તેના અનુયાયીએ તે ફરજિયાત પાળવાના હોય છે અન્યથા ધર્મદ્રોહનો દોષ લાગે છે.

આસક્તિ : વિષયલોગની ઇચ્છા; સ્ત્રી, પુત્ર, ધન
આદિ વિષયોમાં પ્રીતિ; સંગ; ચિત્તની અશુદ્ધ

અવસ્થા.
આસત્તિ : યોગ્ય પદોના સંબંધથી સમય અથવા
શબ્દના અંતરાય (રહિત) પદાથોની સ્મૃતિ.
જેમ કે : મનુષ્ય જે એક વાક્ય બોલતાં એક
પદ પછી બીજું પદ લાંબે સમયે બોલે અથવા
વચ્ચે બીજાં પદો બોલી પછી પ્રથમ વાક્યનું
પદ બોલે તોપણ પદના અર્થનો બોધ થઈ
શકે નહિ.

આસન : યોગના આઠ અંગમાંનું ત્રીજું અંગ.
યોગના ૮૪ આસન છે, તેમાં સિદ્ધાસન, પદ્મા-
સન, ભદ્રાસન, સિંહાસન વગેરે મુખ્ય છે.
શરીરની જે સ્થિતિમાં બેસીને લાંબા કાળસુધી
પરમાત્માનું ચિંતન કરી શકાય અને તેમાં
શરીર અગવડરૂપ ન થાય તેમ જ મૂળબંધ
યતો હોય તે શરીરની અચળ સ્થિતિને 'આસન'
કહે છે. તે આસન મુખ્ય છે. બાકીનાં આસનો
રાગનિવૃત્તિ દ્વારા સાધનામાં મદદરૂપ છે.

આસંગ : કર્તાપણું અને લોકતાપણાનો સંબંધ.
આશુરી સંપત્ત : અધમ વાસના; રજેગુણ, તમો-

ગુણપ્રધાન અંતઃકરણની વૃત્તિઓ; કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, આદિ અશુભ વૃત્તિઓ; અંતઃકરણની ખરાબ અવસ્થા.

આંતરપ્રપંચ : પાંચ ક્રોધ, ત્રણ શરીર, ત્રણ અવસ્થા અને તેના ત્રણ અભિમાની ત્રણ શુદ્ધ, પાંચ કલેશ, પદ્માવ-વિકાર, પદ્ જામિંઓ; કામ-ક્રોધાદિ પદ્ધિરિપુ. ચાર સાધન : વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા. ચાર મિત્રાદિભાવ : મિત્રો, મુહિતા, કરુણા, ઉપેક્ષા; અષ્ટાંગયોગ, છ પ્રમાણ, રોગ અને આરોગ્ય એ સર્વે મળીને આંતરપ્રપંચ કહેવાય છે.

ઇકંતા : આ ઇકંતા વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં જન્મરૂપ માની છે. અકંતાની સાથે ઇકંતા જોખી ધાય છે.

ઇષ્ટાપૂર્ત : ધર્મોક્ત કામો જેવાં કે, ચક્રયાગાદિ કરવાં; વાવ, ફૂવા, તળાવો, દેવમંદિરો, ધર્મ-શાળાઓ, ફવાખાનાં, સદામતો, ખાગબગીચા વગેરે લોકોપયોગી કાર્યો કરવાં તે.

ઇન્દ્રિય : જ્ઞાન અને કર્મનાં સાધન; જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એવા એના બે વિભાગ છે. તેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિય-શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નિહવા અને માણુ એ પાંચ છે, અને વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને

ઉપરથી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. મન પણ આંતર-
દ્રિય કહેવાય છે.

ઈક્ષણુ : જોતું તે; વિચારણુ. પરમાત્માએ આ સૃષ્ટિ
ઈક્ષણથી બનાવી છે, ‘ સૃજા એક્ષત લોકાનસ્રજેયમ્
ઈતિ । ’ તેણે (ઈશ્વરે) ઈક્ષણુ કર્યું (જોતું-
વિચારું) કે, હું લોકની રચના કરું.

ઈશ્વર : માયામાં ચેતનનો આભાસ અથવા પ્રતિ-
બિંબ; માયાના સંબંધવાળું ચેતન; વેદાન્તના
તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં કહેલું તત્ પદ; માયાનો
નિયામક; અંતર્યામી; સમષ્ટિ અશ્વત્થ ઉપાધિ
સહિત ચેતન.

ઈશ્વરપ્રણિધાન : યોગના આઠ અંગમાંના નિયમ-
રૂપ અંગનો એક પ્રકાર; ઈશ્વરમય હૃદય;
અનન્ય ઉપાસના.

ઉદાન : પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન-
આ પાંચ પ્રકારના પ્રાણમાંનો એક, જેનું સ્થાન
કંઠ છે અને ઓડકાર તથા હેડકી વગેરે ક્રિયા
છે. આ વાયુ કંઠમાં પોતાનું કેન્દ્રસ્થાન રાખીને
પ્રાણીએ ખાધેલા અન્ન-જળનો વિભાગ કરે છે.

ઉદાસીન અવસ્થા : સુખ અને દુઃખની વચ્ચેના
સંધિકાળમાંની અવસ્થા; કશામાં આસક્તિ ન

હોય એવી સ્થિતિ.

ઉદાહરણ : વ્યાપ્તિ સહવર્તમાન દર્શાવતું કથન કરવું તે. જેમ કે, પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધુમાડાવાળો હોવાથી; જેમ કે રસોડું. અહીં રસોડામાં અગ્નિ અને ધુમાડાની વ્યાપ્તિ છે. વ્યાપ્તિ એટલે સાહચર્ય, ધર્મ-અવિનાશાવસંબંધ. ધુમાડો અને અગ્નિનો એવો સંબંધ છે. તેથી રસોડું એ વ્યાપ્તિ, સહવર્તમાન દર્શાવતો હાખતો વગેરે કહેવાય.

ઉદ્દેશ : નામભાગથી વસ્તુનું કથન કરવું તે; કોઈ પણ કાર્યનો હેતુ, પ્રયોજન.

ઉદ્ભિજ્જ : માણીઓની ચાર જાતમાંની એક; વનસ્પતિ; પૃથ્વી ફોડીને બહાર નીકળે તે.

ઉપક્રમ-ઉપસંહાર : વેદાર્થનિર્ણય કરવાના પદ-તાત્પર્ય લિંગમાંનું પહેલું અને છેલ્લું લિંગ; પ્રારંભ અને અંત; એવો નિયમ છે કે જે ઉપક્રમ હોય તે જ ઉપસંહારમાં પણ હોવું જોઈએ. જેમ કે ઈશોપનિષદમાં પ્રથમ મંત્રમાં ઉપક્રમ કરતાં કહે છે કે, 'ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્' (આ સર્વજ્ઞ જગત ઇશ્વર વડે આચ્છાદન કરવા યોગ્ય છે); અને તે જ ઉપનિષદમાં ઉપસંહારમાં કહેલ છે કે, 'સ પર્વગાચ્છુકમ્' (તે પરમાત્મા

ચારે તરફ ગમેલ છે અને શુદ્ધ છે). આ પ્રમાણે
 ફરેક ઉપનિષદોમાં પોતપોતાની રીતે ઉપક્રમ
 અને ઉપસંહાર મળે છે. પુરાણોમાં પણ જોવામાં
 આવે છે. જેમ કે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મંગલા-
 ચરણ કરતી વખતે પ્રથમ સ્લોકમાં ઉપક્રમ
 કરતાં કહે છે કે : ‘સત્યં પરં ધીમહિ’ (અમે
 પરમ સત્યનું ધ્યાન કરીએ છીએ) અને અંતે
 ઉપસંહારમાં કહે છે કે, ‘સત્યં પરં ધીમહિ’
 આ પ્રમાણે પરમ સત્ય વસ્તુ એ શ્રીમદ્ ભાગ-
 વતનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે; ઉપક્રમ એટલે
 શરૂઆત અને ઉપસંહાર એટલે સમાપ્તિ.

ઉપનય : જુઓ પંચાવયવ.

ઉપનિષદ : પરં સત્યની નજીક લઈ જનારો શાસ્ત્ર-
 પ્રહરિદા; વેદાંત.

ઉપપત્તિ : વિષયપ્રતિપાદન કરવાની યુક્તિ.

ઉપરાન : છ પ્રમાણમાંનું એક; ઉપમાથી જ્ઞાન થાય
 તે; જેમ કે ગાયના જેવું રોજ હોય છે; એ જાણ્યા
 પછી જંગલમાં રોજને જોતાં આ પ્રાણી ગાયના
 જેવું છે તેથી રોજ છે એવું જ્ઞાન થવું તે.

ઉપરતિ : ઉપરામતા; બાહ્ય પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ;
 ઈદ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોથી પાછા હટવું

તે; વિષયોના મંડળની અરુચિ, જેમ કે ઠાઈ વિષયનો ત્યાગ કર્યા પછી તે વિષયની અનિધિમાં પછુ વિષય મંડળ કરવાની ઇચ્છા ન થવી તે.)

ઉપાદાન : જેનો કાર્યના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ હોય અને જેના વિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકે નહિ તે; પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેમાં યાય છે એવું કારણ; આદિકારણ. જેમ કે માટી એ ઘડા વગેરેનું ઉપાદાન કારણ છે; ન્યાયવાળા આ ઉપાદાનકારણને સમવાયી કારણ કહે છે. આ ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારનું છે એમ ન્યાય-દર્શનના મતઠક શ્રીગૌતમ માને છે. અનેક પરમાણુથી આ જગતનો આરંભ થયો છે એમ કણાદ કહે છે. સાંખ્ય પ્રણેતા શ્રીકપિલભુનિ માને છે કે, આ જગત પ્રકૃતિનું પરિણામ છે; આ રીતે તે પરિણામવાદી છે; અને વેદાંત-નિર્દેશક શ્રીવ્યાસ ભગવાન માને છે કે પરમ શુદ્ધ ચેતન્ય જ આ જગતરૂપે વિવર્ત પામે છે; વિવર્ત એટલે વસ્તુનું અન્યથા ભાન માત્ર. જેમ કે. દોરડીમાં દોરડીને બદલે ભૂલથી સર્પ દેખાય તે.

ઉપાધિ : જે વસ્તુનો સ્વરૂપ વિષે પ્રવેશ હોય નહિ.

અને સ્વરૂપને અન્ય પદાર્થથી લિપ્ત કરીને જણાવે તે; જેમ ઘટાકાચ છે, તેમાં ઘટ એ આકાશની ઉપાધિ છે, માયા એ ઈશ્વરની ઉપાધિ છે અને અવિદ્યા એ જીવની ઉપાધિ છે.

ઉપાસના : ઇષ્ટદેવના સ્વરૂપાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ; ધ્યાન; ભક્તિ; આ ઉપાસના સશુભ, નિશુભ, પ્રતીક અને અહંશ્રુત એ પ્રકારે ભેદ પામે છે; ઉપાસના હમેશાં પુરુષતત્ત્વ (કર્તાને આધીન) હોય છે; તે કર્તુ-અકર્તુ અને અન્યથાકર્તુ શક્ય છે. તે વિધિને આધીન હોય છે. વિધિ પ્રમાણે કરવાથી સફળ થાય છે, અન્યથા નહિ.

ભૂમિ : ૬. જન્મ-મરણ, જે સ્થૂળ શરીરના ધર્મો. જીવા-તૃણો, જે પ્રાણના ધર્મો; શોક-મોહ, જે મનના ધર્મો.

એકાગ્રતા : ચિત્તની પાંચ અવસ્થામાંની ચોથી અવસ્થા; સમાધિકાળમાં ચિત્ત બ્રહ્માકાર બની રહે છે; સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ-ચિત્તની વૃત્તિ એક જ વિષયને પકડી રહે તે.

એપાણુ : ઇચ્છા; આસક્તિ; તૃષ્ણા; રાગ; લોકૈષણુ-લોકોમાં મારાં વખાણુ જ થાય, નિદા ન થાય

એવી ઇચ્છાવિશેષ; વિતૈષણા-ધનમ'પત્તિ એકઠી કરવાની ઇચ્છાવિશેષ; પુત્રૈષણા-ઔ-પુત્ર વગેરે સંચારની તેમ જ શિષ્ય વગેરેની ઇચ્છાવિશેષ. આ પ્રકારે એષણાના ત્રણ પ્રકાર છે.

ઐહિક : આ લોક સંબંધી.

- એભૂ-ઐકાર : એ બ્રહ્મવાચક શબ્દ પોતે જ બ્રહ્મરૂપ છે; અક્ષરબ્રહ્મ; શબ્દબ્રહ્મ; એમાં અ, ઉ અને મૂ એ ત્રણ અક્ષર છે. 'અ' વિરાટ અને વિશ્વનું તથા વિષ્ણુનું વાચક છે, 'ઉ' હિરણ્યગર્ભ, તેજસ અને બ્રહ્માનું વાચક છે અને 'મૂ' એ ઈશ્વર તથા મોક્ષ તેમ જ અંકરનું વાચક છે; પ્રણવ, બ્રહ્મનું પ્રતીક અને બ્રહ્મમયતા.

કરણુ : સાધન; અસાધારણુ કારણુ.

કર્તૃબ્ય : કરવા યોગ્ય જ્ઞાનનું સાધન, કરજ.

કર્મ : કાર્યિક, વાચિક, માનસિક ક્રિયા; એના બે પ્રકાર છે : વિહિત અને નિપિદ્ધ. તેમાં વિહિત કર્મના ચાર પ્રકાર છે : નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્ત. વળી સંચિત, આગામી અને પ્રારબ્ધ-એ પ્રકારે ત્રણ ભેદ છે; તેમાં આગામીને ક્રિયામાણુ કર્મ પણુ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત કર્મ ભરત થાય છે, આગામીનો સ્પર્શ

યતો નથી અને પ્રારબ્ધનો લોગથી ક્ષય થાય છે. તે ઉપરાંત પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રિત એ પ્રકારે પણ કર્મના ત્રણ ભેદ છે.

કર્મેન્દ્રિય : જેના વડે કર્મ થાય છે તે ઇન્દ્રિય : વાણી, હાથ, પગ, શ્રુતિ અને ઉપસ્થ-એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે.

કુપાય : રાગદ્વેષાદિના સંસ્કાર; વિપ્રયયોગના; તીવ્ર વાસના વડે અંતઃકરણની જડતા જેવી સ્થિતિ, શૂન્યતા; નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ચાર વિધ છે. તેમાંનું એક, જે ચિત્તને, વિષયો તરફ વારંવાર આકર્ષણ કરે છે; (રાગ.)

કંઠમણિન્યાય : ગળામાંનો હાર ગળામાં છે એ વાત ભૂલી જઈને તે ખોવાયો છે એમ માની, તે હાર શોધવા માણસ કાંકાં મારે અને દુઃખી થાય; તેમ મોક્ષ સ્વતઃસિદ્ધ છે, છતાં તે વાત સમજતી નથી અને મોક્ષ મેળવવા અનેક પ્રકારનાં આડાંઅવળાં કાંકાં મારે તે. જ્યારે કેઈના કહેવાથી ગળા તરફ દૃષ્ટિ જાય છે (અરીસા વગેરે સાધન દ્વારા) ત્યારે નિત્ય-પ્રાપ્ત હાર મળ્યો એમ કહેવાય છે અને એ હાર મેળવવાનો ખીલો કેઈ ઉપાય નથી; તેથી

જ રીતે મુશ્કેલીના ઉપદેશથી સત્યાગ્રહ દ્વારા
જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ આત્મા તરફ વળે છે ત્યારે
જ તેને નિત્યપ્રાપ્ત મોક્ષસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ
થાય છે અને શાંતિ લાભ કરે છે. મોક્ષ માર્ગે
આ સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો નથી.

કામ : રજ્જેશુષ્ણના કાર્યરૂપ રાગ, ઇચ્છા, પ્રસિદ્ધ
સંસ્તરના ઉત્તુરૂપ ભોગેચ્છા.

કામ્યકર્મ : ફળના નિમિત્ત કરેલું કર્મ; સ્વર્ગાદિક
મુખપ્રાપ્તિના કારણરૂપ કર્મ, જેવાં કે, અમિહોત્ર.
સોમયાજ વગેરે.

કારણ : જેના વડે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે. આ કારણ
જે પ્રકારનું છે : નિમિત્ત અને ઉપાદાન. જે
કારણ કાર્યના સ્વરૂપમાં પ્રવેશેલું ન હોય અને
કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં સહાયરૂપ હોય તે નિમિત્ત
કારણ છે. જેમ કે, ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર,
દંડ, આકડો, ગધેડો વગેરે વાહન. આ બધાં
નિમિત્ત કારણ છે; કારણ કે તેમની સહાય
વડે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઉપાદાનકારણ
એટલે જે કારણ કાર્યના સ્વરૂપમાં (પ્રવેશીને)
રહું હોય અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને
લય જેમાં થાય તે તેનું ઉપાદાનકારણ કહે-

વાય છે, જેમ કે ઘટના વિષયમાં માટી ઘડાનું ઉપાદાનકારણ છે.

કારણુબ્રહ્મ : માયાવિશિષ્ટ ચેતન, ઈશ્વર. 'જન્માગત્ય
ક્ષતઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે જગતના જન્માદિ જેનાથી
ધાય છે તે, અજ્ઞાત બ્રહ્મ.

કારણુશરીર : સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરોના કારણરૂપ જે
અવિદ્યા છે તે.

કાર્યઅવિદ્યા : ૧. અનિત્યમાં નિત્ય બુદ્ધિ (જેમ
કે અનિત્ય બ્રહ્મલોકાદિને નિત્ય માનવા).
૨. અશુચિમાં શુચિ બુદ્ધિ (જેમ કે-દેહાદિ
અપવિત્રમાં પવિત્રપણું માનવું). ૩. દુઃખ અને
તેનાં સાધનોમાં સુખપણાની બુદ્ધિ (જેમ કે
સ્ત્રી, પુત્ર, માળા, ચંદન વગેરેમાં સુખબુદ્ધિ
રાખવી). ૪. અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ (જેમ કે
દેહાદિ અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી).

કાર્યબ્રહ્મ : માયાકૃત કાર્ય, વિશિષ્ટ ચેતન.

કાલ : ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો જેનાથી વ્યવ-
હાર ધાય છે તે.

કાલપરિચ્છેદ : 'પ્રાગભાવ-પ્રધ્વંસાભાવપ્રતિયોગિત્યમ-
કાલપરિચ્છેદત્વમ્' । પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસા-
ભાવનું પ્રતિયોગીપણું એ જ કાલપરિચ્છેદ છે.

કાળથી બેઠ-વિભાગ થયા હોય તે; જેમ કે આજ, કાલ, મહિનો, વર્ષ, યુગ વગેરે.

કીર્તનભક્તિ : પોતાના ઇષ્ટદેવના મહિમાનું શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક ગાન કરવું તે.

કુટિચક્ર : વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પોતાના ઘરના એક ભાગમાં કે ગામ બહાર સ્થિતિ કરનારો સંન્યાસી. આ સંન્યાસમાં શિખા-સૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. માત્ર ભગવાં લૂગડાં ધારણ કરવામાં આવે છે. તે ૧ ત્રણ હંડ રાખે છે.

કૂટસ્થ : સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ દેહના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્વિકાર ચૈતન્ય; પ્રત્યગાત્મા સાક્ષી કૂટ=મિથ્યા.
- સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ શરીરોમાં, જે નિર્વિકારરૂપે રહેલું ચૈતન્ય; અથવા કૂટ=સોનીની ઓરણ. અનેક પ્રકારના સોનાચાંદીના ઘાટ આ ઓરણ ઉપર ઘડાય છે, છતાં તે પોતે નિર્વિકાર રૂપથી રહે છે. તેમ અનેક પ્રકારનાં માયાકૃત સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ દેશો આ કૂટ-નિર્વિકાર ચૈતન્ય આત્માનાં અધિષ્ઠાતૃત્વ ઉપર પ્રતીત થાય છે, છતાં પોતે નિર્મળ-નિર્વિકાર રૂપથી અચળ રહે છે, માટે આત્મા કૂટસ્થ છે.

કૈવલ્ય : કૈવલ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવ; બ્રહ્મરૂપ થતું તે; મોક્ષ.

કેશ : આત્માનું આચ્છાદન કરનાર ઢાંકણ, પડદો. આ કેશ પાંચ છે : અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય. આ પાંચે કેશોથી આત્મા ઢંકાયો છે મારે જણાતો નથી. વ્યવહારમાં આ પાંચ કેશમાંથી કોઈ ને કોઈ કેશ સાથે આત્માનું તાદાત્મ્ય હોય જ છે અને તાદાત્મ્ય દ્વારા જ વ્યવહાર કરી શકે છે. તલવારના ધ્યાનને પણ કેશ કહે છે; ધ્યાનના લંકારને પણ કેશ કહે છે.

કૌશિકપદ્ધતિ : લુપ્તા, મોક્ષ, રંધિર, મેઢ, મંજળ અને અસ્થિ-આ છ કૌશિકપદ્ધતિ છે.

કૃતકૃત્ય : કરવા યોગ્ય સઘળું, જેણે કરી લીધું છે તે પુરુષ, કર્તવ્યપણાની નિવૃત્તિ પામેલો પુરુષ. આત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો પુરુષ.

કૃતનાશ : કરેલાં કર્મનો ક્ષણભોગ વગર નાશ થવો તે. આ એક દોષ છે. જેઓ આત્માને અનિત્ય, નાશવાન માને છે તેમના મતે આ દોષ આવે છે. જેમ કે જો આત્મા નાશવાન હોય તો આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ કોણ ભોગવશે ? ક્ષણભોગ

યગર નાશ પામે તો આ દોષ આવે છે અને દોષનાં કર્મ દોષને કૃત્ર આપે એવો અન્યાય સંભવતો, તૃતી.

કૃમ મોક્ષ : અર્હે પ્રકૃ ઉપાસના વડે પ્રદાના લોકમાં જઈ, ત્યાંનાં મુખ ભોગવી પ્રદાના મોક્ષની સાથે યનાદો મોક્ષ.

ક્રિયમાણુ કર્મ : વર્તમાન જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે.

ક્રોધ : અપકાર કરનાર પર, ચિત્તમાં પરિતાપ ઉપજાવનારી, વેર વાળવાની શક્તિ.

કલેશ : જીવના દુઃખનું કારણ. એ કલેશ પાંચ પ્રકારનો છે : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ અને અભિનિવેશ.

ક્ષિપ્ત : ચિત્તની પાંચ અવસ્થા છે, તેમાંની પહેલી અવસ્થા; રજોગુણના પરિણામરૂપે દૃઢ અનાત્મ વાસનાવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે.

ક્ષેત્ર : પ્રકૃતિ, શરીર, જડ સમુદાય.

ક્ષેત્રજ્ઞ : જ્ઞાતા, પ્રજ્ઞ, જીવ.

ખ્યાતિ : સૃષ્ટિના ઉપાદાનકારણ સંબંધી જ્ઞમ અથવા મિથ્યા પ્રતીતિ; એના પાંચ ભેદ છે :

અસત્પ્ર્યાતિ, આત્મપ્ર્યાતિ, અન્યથાપ્ર્યાતિ,
અપ્ર્યાતિ અને અનિર્વચનીય પ્ર્યાતિ.

ગુણ : પ્રકૃતિના ધર્મ; એ ગુણ ત્રણ છે : સત્ત્વગુણ,
રજોગુણ અને તમોગુણ. જપેા વ્યવહાર આ
ત્રણ ગુણથી થાય છે. સત્ત્વથી જ્ઞાનપ્રકાશ મળે,
રજોગુણથી પ્રવૃત્તિ થાય અને તમોગુણથી નિદ્રા-
રૂપી આરામ મળે, જેથી શરીરમાં ખીજે દિવસે
તાજગી આવે. આમ ત્રણે ગુણ હવનના ઉપ-
યોગી અંગ છે. જરૂર છે તેના ઉપર કાપૂની,
નહિ કે નાશની. નાશ સંભવતો નથી. ત્રણમાંથી
એકાદ નાશ પામે તો હવન ટકે નહિ,

ગુણાધાન : વસ્તુમાં ગુણો લાવવા. જેમ વસ્ત્રને
રંગથી રંગવું.

ગુરુ લક્ષણ : શ્રોત્રિય, પ્રહનિષ્ઠ, શાન્ત, દાન્ત.

ગુરુ શરણ : પ્રણામ, સેવા અને પ્રશ્ન.

ગૌણાત્મા : પુત્ર; પુત્રનો ગૌણાત્મા તરીકે સ્વીકાર
થાય છે, કારણ કે પિતાનો તે વારસદાર છે.
વળી પિતા પોતે જ પુત્રરૂપે જન્મે છે એ શાસ્ત્ર-
વચનથી પણ પુત્ર ગૌણાત્મા છે.

ગૌરવ : એક વત્ત્વનો સ્વીકાર કરતાં ખુલાસો થતો

હોય ત્યાં વિના કારણ વધારે તરવો સ્વીકારવાં એ ગૌરવદોષ છે. એટલે જરૂરિયાતથી વધારે સ્વીકારવું તે. જરૂર સિવાય વધારે ખાતું, જરૂર સિવાય વધારે ભોલવું અને જરૂર સિવાય વધારે લખવું, જરૂર સિવાય વધારે ચિંતન કરવું વગેરે બધું જ જરૂર સિવાયનું દોષરૂપ થાય છે. ગૌરવ દોષમાં આવી જાય છે.

અધિભેદ : હૃદયઅધિ એટલે ચિત્તમાંની ઇચ્છાને તોડવી તે; આત્મા ઇચ્છાદિ ધર્મરહિત. અસંગ અને ત્રણે કાળમાં એકરૂપ છે. એ પ્રકારનું જ્ઞાન એ જ અધિભેદ કહેવાય છે.

ઘટાકાશ : પાણીથી ભરેલ ઘટ જેટલા આકાશને શેકે તે.

દ્યોર વૃત્તિ : રત્નેશુભથી ઉત્પન્ન થયેલ તુષ્ણા, ર્નેહ, રાગ, દ્વેષ, લોભાદિ વૃત્તિ દ્યોર કહેવાય છે.

ચક્રિકાદોષ : કારણના કારણનો વિચાર કરતાં છ દોષ નડે છે, તેમાંનો એક દોષ. એકનો કતા બીજો, બીજાનો ત્રીજો અને ત્રીજાનો પહેલો, એ પ્રમાણે ચક્રની માફક ફરે તે દોષ. કાંઈ નિર્ણય ન કરી શકાય.

ચિત્-ચેતન-ચૈતન્ય : જ્ઞાન, બ્રહ્મ, ઉપાધિથી

એના ચાર ભેદ છે : કૂટસ્થ, જીવ, ઈશ્વર અને
બ્રહ્મ; અથવા પ્રમાતા ચેતન, પ્રમાણુ ચેતન,
પ્રમેય ચેતન અને પ્રમા ચેતન.

ચિત્ત : ચિંતન કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ.

ચિદાભાસ : બુદ્ધિમાં ચેતનનો આભાસ; ચેતનના
ધર્મથી રહિત હોઈને ચેતન જેવું લાગે તે;
(જીવ, પ્રમાતા, અહંકાર વગેરે તેનાં નામ છે.

ચોદના : ચોદના-વિધિ, ક્રિયાપ્રવર્તક વચન, પ્રવ-
ર્તક, આદેશ.

ચૌદ ભુવન : બ્રહ્માંડ, જેમાં બૂલોક, બ્રુવલોક,
સ્વલોક, જનલોક, મહલોક, તપલોક અને
બ્રહ્મલોક આને કેટલાક સત્યલોક પણ કહે છે,
એ ઉપરનાં સાત ભુવન છે; અને અતલ, વિતલ
સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાલ
આ સાતેય પાતાલ તરીકે ઓળખાય છે, આ
સાત નીચેનાં ભુવન છે. જ્યાં મળી ચૌદ ભુવન
થાય છે.

જગત : નામરૂપાત્મક માયાનો અનિર્વચનીય પ્રવાહ,
પ્રપંચ.

જરાયુજ : ચાર પ્રકારનાં ગ્રાણી છે. તેમાં જે
ઓરથી વીંટાયેલ અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે

તે પ્રાણીઓ; જેમ કે મનુષ્ય, યજ્ઞ વગેરે.

જલાકાશ : જલ ભરેલા ઘડામાં આકાશનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે.

જહપવાદ : બીજાના પક્ષનાં દોષ બતાવવા અને પોતાના પક્ષનું પ્રવિષાદન કરવા માટે જે વાદ થાય છે તે; પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરવાનો દુરામંત્ર.

જહતીલક્ષણા : તથા લક્ષણામાંની એક; જેમાં વાચ્ય અર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી, તેના સંબંધમાં રહેલો બીજો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે; જેમ કે ગંગામાં ગામ છે, ત્યાં ગંગા નદીના પ્રવાહનો ત્યાગ કરી ગંગાનો કાંઠો એવો અર્થ લેવામાં આવે છે.

જહતી-અજહતીલક્ષણા અથવા ભાગત્યાગ લક્ષણા : તથા લક્ષણામાંની એક, જેમાં પદના વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કરતાં માત્ર એક ભાગ જે વિરોધી હોય તેનો જ ત્યાગ કરી અને વાચ્યના અવિરોધી ભાગનું ગ્રહણ કરવું તે, જેમ કે તે, આ દેવદત્ત છે, એમાં 'તે'પણ અને 'આ'પણ વિરુદ્ધ છે. તેથી તે અને આનો ત્યાગ કરીને માત્ર દેવદત્તના શરીરનું

અહંણુ કરવામાં આવે છે અને એ રીતે ‘તે’-
પણામાં રહેલ દેવદત્ત અને ‘આ’પણામાં રહેલ
દેવદત્ત એક જ છે એવું જ્ઞાન થાય છે. તે જ
પ્રમાણે શુભ અને પ્રહ્લની ‘એકતાનું’ બોધક
વાક્ય ‘તત્ત્વમસિ’ છે, તેમાં તત્ત્વ પદ અને ત્વં
પદના વાચ્ય અર્થે એકબીજાથી વિરુદ્ધ જાય
છે. એથી વિરુદ્ધ અર્થની એકતા સંભવે નહિ.
આ અસંભવતા લક્ષણ તરફ દોરે છે. તેથી
તત્ત્વપદના વાચ્ય અર્થમાં રહેલો વિરોધી ભાગ
તણને એટલે કે તત્ત્વપદ વાચ્ય ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં
રહેલ માયા અને માયાકાર્ય સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ
વગેરે ગુણોનો ત્યાગ કરી, ત્વમૂપદના વાચ્ય
અર્થમાં રહેલ વિરોધી ભાગ જે અદ્વયજ્ઞ,
અદ્વયશક્તિ વગેરેનો ત્યાગ કરી માત્ર ‘જ્ઞ’
ધૈતન્ય બંનેમાં-શુભ અને ઈશ્વરમાં સમાન રૂપથી
રહેલ છે. આ રીતે આ લક્ષણ, સિદ્ધાંત બાણુવા-
માં ઉપયોગી છે.

જાત્રદ્વયસ્થા : અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થામાંની એક,
જેમાં શુભ, ઈદ્રિયો દ્વારા બહારના પદાર્થોનો
અનુભવ કરે છે; ચૌદ ત્રિપુટી દ્વારા જે અવસ્થામાં
વ્યવહાર થાય છે તે.

જિજ્ઞાસુ : ચાર પ્રકારના મનુષ્યો કહેવાય છે. તેમાં
જેઓ ઉત્તમ સંસ્કારે કરી સત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ
કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય
તે 'જિજ્ઞાસુ' કહેવાય છે. પામર, વિવશી, જિજ્ઞાસુ
અને મુજ્ઞ એમ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો છે.
ઉત્તરોત્તર વધારે સારા મનુષ્ય કહેવાય છે.

૯૫ : બુદ્ધિમાં પડેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ; ચિદા-
ભાસ, ચેતન્ય અધિષ્ઠાન, તેમાં કલ્પિત બુદ્ધિ અને
તેમાં પડેલી ચેતન્યની છાયા-આભાસ; આ
ત્રણ મળીને ૯૫ કહેવાય છે. ઉપાધિના લેડથી
એ વિન્ધ, તેજસ અને પ્રાણ કહેવાય છે; અથવા
અજ્ઞાનમાં પડેલું ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ; અથવા
એક ૯૫વાદીના મતમાં સમગ્રો પ્રપંચ આ
અજ્ઞાન ઉપહિત આત્મારૂપ ૯૫ની કલ્પના છે;
પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક
એમ ત્રણ કેટલાક ૯૫ના લેડ પાડે છે.

૯૫કૃત કૈત : મનથી કલ્પાયેલું જગત, સીપુત્રાદિક.
જેમકે ઈશ્વરચિત્ત સી એક છે છતાં તે સીને
જેવાવાળા તેના સંબંધીઓ રૂપ પ્રતિયોગી-
ઓની માનસિક સી જુદી જુદી હોય છે. તે
સી તેના પિતાની પુત્રી છે, ભાઈની બહેન,

પતિની પત્ની, પુત્રની મા વગેરે. અહીં પુત્રી, બહેન, પત્ની અને મા વગેરે આકાર હવકૃત દેત કહેવાય છે. એ ઈશ્વરે બનાવેલ નથી, પરંતુ વ્યક્તિના સંબંધમાંથી મનોમય ઉત્પન્ન થાય છે. આ હવકૃત દેત એ 'પ્રકારતુ' છે : શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય. અશાસ્ત્રીય હવકૃત દેત કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે રાજસ્ અને તામસ્ ગુણોવાળી માનસિક વૃત્તિઓ છે, અને ગુરુ, શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રવિચાર વગેરે શાસ્ત્રીય હવકૃત દેત છે. માણસે કદ્યાણુ માટે અશાસ્ત્રીયનો સહતર ત્યાગ કરવો જોઈ એ અને શાસ્ત્રીયનો તત્ત્વજ્ઞાન યતાં સુધી-આત્મસાક્ષાત્કાર યતાં પર્યંત સ્વીકાર કરી, તે પછી તેનો ત્યાગ કરવાનો છે (પંચદશી). આ હવકૃત દેત જ માણસને બંધનકર્તા છે. ઈશ્વરકૃત દેત સુખ-દુઃખ આપતું નહિ હોવાથી અને મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી મુક્તિનો હેતુ છે, અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય વન્ધકૃત્ માનસં જગત્ ॥

હવન્મુક્તિ : શરીર સહિત પુરુષને સંસારબંધનની જાંતિનો અભાવ; અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, દેહાદિ મિથ્યા છે એમ સમજી સંસારમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ.

કેટલાક કહે છે કે, આ જીવન્મુક્તિ માત્ર અર્ધવાદ છે, કારણ કે જ્ઞાન સમકાલ મોક્ષનો સિદ્ધાંત છે. વળી જ્ઞાનીને શરીર કે પ્રારબ્ધકર્મ રહી શકતાં નથી; કારણ કે જ્ઞાની એટલે આત્મા. આત્મા નિત્યમુક્ત છે, તેને કદી કર્મ કયું નથી, તેથી તેને પ્રારબ્ધ નથી અને પ્રારબ્ધ નહિ હોવાથી શરીર પણ નથી. વળી આ સમગ્ર પ્રપંચ સ્વપ્ના જેવો છે. એટલે સ્વપ્નની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનીનો પ્રપંચ પણ વિલય પામતો હોવાથી માત્ર આત્મા નિત્યમુક્ત છે એ જ્ઞાન સિવાય મુક્તિના ભાગ સંભવે નહિ. વળી તત્ત્વમસિ વાક્યમાં વર્તમાનકાળ ખતાવ્યો છે, જે શરીર ગયા પછી મોક્ષ, કલ્પ્ય મળવાનું હોત તો 'તત્ત્વં ભવિષ્યસિ-તે તું ધર્મશ' એવું વાક્ય આવત; તેથી પણ એમ લાગે છે કે જીવન્મુક્તિ અર્ધવાદ છે.

જ્ઞાતવ્ય : જાણવા યોગ્ય, જ્ઞાનનો વિષય (બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા)

જ્ઞાન : જીવ અને બ્રહ્મ ભિન્ન નથી પણ એક છે એમ જાણવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું તે; બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ અનુભવવું તે. પરોક્ષ અને અપરોક્ષ એવા ત્રી જ્ઞાનના જે પ્રકાર

છે. તેમાં ‘બ્રહ્મ છે’ એવું જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન છે. આવું પરોક્ષજ્ઞાન થતાં જિજ્ઞાસુ સંપૂર્ણ પાપમાંથી મુક્ત બને છે, કારણ કે તેને પરમાત્માની સર્વત્ર હાજરી છે એવું જ્ઞાન રહે છે. તેથી તેનાથી કોઈ પાપ થઈ શકતું નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન : ઉપર જણાવેલ પરમાત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી તે ‘પરમાત્મા હું છું’ એવો આત્માથી અલિપ્ત અનુભવ થવો તે તેને સાક્ષાત્કાર પણ કહે છે. આ અપરોક્ષજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું કહેવાય છે : ૬૬ અપરોક્ષજ્ઞાન અને ૬૭ અપરોક્ષજ્ઞાન. ૬૬ અપરોક્ષજ્ઞાન, સંશય-વિપર્યય સહિત પોતાના સ્વરૂપમાં નિહાળે તે. (અને સંશય-વિપર્યય સહિત ગુરુ-શાસ્ત્ર દ્વારા શ્રવણ કરવાથી, ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યનો વિચાર કરવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે) વળી ન્યાયમાં પ્રમાણજ્ઞાન અથવા યથાર્થજ્ઞાન અને સ્મૃતિજ્ઞાન એવા પ્રકાર છે. તે ઉપરાંત બ્રાંતિજ્ઞાન પણ છે. સ્મૃતિજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનાં છે : એક યથાર્થ સ્મૃતિજ્ઞાન અને બીજું અયથાર્થ સ્મૃતિજ્ઞાન.

જ્ઞાનસાધન : શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, તત્પદ અને ત્વંપદનું શોધન, મનોનાશ, વાસનાક્ષય.

જ્ઞાનાધ્યાસ : જેવો પદાર્થ. હોય તેવું જ્ઞાન
તે યતાં, ધીરજાં પ્રકારનું ઠઠિપત જ્ઞાન થવું તે;
જેમ જ્ઞાતિ વખતે દોરડીના જ્ઞાનને બદલે સર્પનું
જ્ઞાન થવું તે.

જ્ઞાનાત્મા : શુદ્ધિ.

જ્ઞાનેન્દ્રિય : જે છત્રિયો વટે અદાર્યનું જ્ઞાન થાય
તે, શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, શુભ્ર અને નાસિકા એ
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે.

તટસ્થ લક્ષણ : જે લક્ષણ પાતાના લક્ષ્યમાં કાયમ
ન રહેતું હોય પણ ક્યારેક રહેતું હોય તે. જેમ
કે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો જે
હેતુ છે તે બ્રહ્મ છે.

તત્ત્વ : શુદ્ધ, અખંડ, સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપ. સાંખ્યનાં
તત્ત્વ પચીસ છે, તેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ
મુખ્ય છે; જગતના મૂળભૂત પદાર્થને 'તત્ત્વ'
કહે છે.

તત્ત્વપદ : બ્રહ્મ, ઈશ્વર.

તત્ત્વજ્ઞાન : આ સંસાર માયામય છે અને આત્મા
શીત-ચત્ત્વરૂપ છે એમ જાણવું તે.

તનુમાનસા : મનને બ્રહ્માં સોફી, તેના સ્વરૂપાવની

નિવૃત્તિ કરી, સદ્ધમ કરવું તે. જ્ઞાનની ત્રીજી ભૂમિકા.

તપ : દેવ, દિવ, ગુરુ આદિની પૂજાથી માંડી શરીર, વાણી, મન ચક્રી અમુક નિયમ લઈ કષ્ટ કરવું તે. યોગનાં આઠ અંગમાંના 'નિયમ'નો એક પ્રકાર. મનની એકાગ્રતા એ ઉત્તમ તપ છે.

તમોગુણ : પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણમાંનો એક; અજ્ઞાન, આજ્ઞા, નિદ્રા, પ્રમાદ એ એનાં લક્ષણ છે.

તર્કશાસ્ત્ર : ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન તર્કશાસ્ત્ર / કહેવાય છે. આ બંને દર્શનના પ્રણેતા અનુક્રમે ઋષીભટ્ટ અને કણાદ જાણી છે.

તાર્પય : વજ્રાની ઇચ્છાનું જ્ઞાન વજ્રાની ઇચ્છા જાણ્યા વિના શબ્દનો ખરો અર્થ સમજાય નહિ. સંધવના મીઠું અને ઘોડો એવા બે અર્થ થાય છે. મુસાફરીએ નીકળતી વખતે કહેવામાં આવે : 'સંધવ લાવ' અહીં સંધવનો અર્થ ઘોડો જ કરવો જોઈએ, મીઠું નહિ; અને જમતી વખતે 'સંધવ લાવ' એમ કહેવામાં આવે ત્યારે વજ્રાની ઇચ્છા 'મીઠું લાવ' એમ કહેવાની છે તેથી મીઠું જ લાવવું જોઈએ, ઘોડો નહિ.

તાદાત્મ્ય : એકતા, એકત્વ, અલોક, આર પ્રકારનાં

સંબંધોમાંનો એક સંબંધ. સંયોગરસમવાય

(૩) તાદાત્મ્ય સંબંધ અને આધ્યાત્મિક સંબંધ.

(૪) જે મૂર્ત વસ્તુનો સંબંધ તે સંયોગ સંબંધ.

જેમ કે, ઘડા અને પૃથ્વીનો સંબંધ સમવાય

સંબંધ નિત્ય સંબંધને કહે છે. જેમ કે તાંતુ

અને પટનો સંબંધ તાદાત્મ્ય સંબંધ એકતાને

કહે છે, જેમ કે અગ્નિ અને લોખંડના ગોળાનો

સંબંધ. અગ્નિ અને ગોળો એકરૂપતાને માત્ર

ધંધ બાય છે, પરંતુ તેમાં જે વસ્તુ હોય છે :

એક અગ્નિ અને બીજો ગોળો વિચારે આધ્યાત્મિક

સંબંધમાં એક વસ્તુ કલ્પિત હોય છે અને

એક વાસ્તવિક હોય છે. વળી તાદાત્મ્ય ત્રણ

પ્રકારનું છે : સહજ, કર્મજ અને જ્ઞાંતિજન્ય.

વિદ્યાભાસ સાથે અહંકારનું તાદાત્મ્ય સહજ

છે. દેહની સાથે કર્મજ છે અને આત્માની સાથે

જ્ઞાંતિજન્ય છે.

તાપન્નય : ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ-આધ્યાત્મિક, આધિ-

દૈવિક અને આધિભૌતિક-શરીરની અંદર અને

(૨) માનસિક. જે ગડગૂમડ, તાવ, હાડકાનું ભાંગવું

વગેરે શારીરિક આધ્યાત્મિક દુઃખ છે. કામ,

ક્રોધ, લોભ, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરે માનસિક

આધ્યાત્મિક દુઃખ છે. શરીરનો આશ્રય કરીને રહેલું દુઃખ, ચોતાથી લિપ્ત હોય પણ દેખાય નહિ એવા નિમિત્તાથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધિદૈવિક છે. જેમ કે અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે; અને
 ૨) શરીરથી લિપ્ત અને જોઈ શકાય એવાં કારણોથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધિભૌતિક છે. જેમ કે ચોર, સાપ, લકાઈ વગેરેથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ.

તિતિક્ષા : દુઃખો મટાડવાનો ઉપાય કયો વિના અને ચિંતા તથા ખેદરહિત સર્વ દુઃખો સહન કરવાનું (અજ.) અનુબંધ ચતુષ્ટયમાંના એક પદ-સંપત્તિમાંની એક સંપત્તિ. ‘સહનં સર્વદુઃખાનાં અપ્રતિફારપૂર્વકં મુમુક્ષોરુત્તમો ધર્મઃ । કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિકાર વિના સર્વ દુઃખોને સહન કરવાં એ મુમુક્ષુનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

તિર્થંક : પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ આદિ.

ત્રિપુટી : જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય વગેરે ત્રણ ત્રણનાં જોડકાં.

તુરીયાવસ્થા : તુરીય પદ, જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા-માંની છેલ્લી ભૂમિકા-સાતમી ભૂમિકા; જ્યારે જ્ઞાની સર્વદા તન્મય થઈ વૃત્તિ માત્રના સ્ફુરણ-રહિત થઈ નિર્વિકલ્પમાં જ રહે, પ્રજ્ઞાપદ, મોક્ષ.

તુલા અવિદ્યા : ઇદમાવચ્છિન્ન ચૈતન્યને આવરણ કરનાર અવિદ્યા; જે ઘટાદિ ઉપાધિવાળા ચૈતન્યને ઢોંકે તે અવિદ્યા.

તૈજસ : બ્યદિ સૂક્ષ્મ શરીર અને સ્વપ્ન અવસ્થાનો અભિમાની તેજોમય વૃત્તિવાળો છવ.

ત્વંપદ : સાક્ષીલક્ષણવાળું જ્ઞાન, આત્મા, છવ.

દ્વમ : પદ્મપત્તિમાંની એક; ક્રમે દ્વિતીયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી પાછી વાળી પોતપોતાના જોલકમાં સ્થિર કરવી તે. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનું દ્વમન અથવા નિમ્લક.

દર્શન : તત્ત્વવિચારના માર્ગો-પદ્ધતિઓ અથવા મત. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત એ છ દર્શન છે.

દાસ્યલક્ષિ : પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રસન્ન મનથી કપટરહિત નિષ્કામ સેવા કરવી તે.

દુઃખહેતુ : પાપ, તાપ, દેન્ય (દીનતા).

દશ્ય : દષ્ટિનો જે વિષય હોય તે; આકાર, રંગવાળો સ્થૂલ પદાર્થ, જગત.

દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિ-વાદ : દષ્ટિ એટલે અવિદ્યાની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન; અજ્ઞાન એ જ સૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાન સમયે

સૃષ્ટિ અથવા જેવી દષ્ટિ-જ્ઞાન, તેવી સૃષ્ટિ. આ વાદમાં દષ્ટિથી સ્વતંત્ર પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાતું નથી, તેથી જ્ઞાનાનુસારી જેય કહેવાય છે. સૃષ્ટિ-દષ્ટિવાદમાં જેયાનુસારી જ્ઞાન એટલે જેણું જેય-પદાર્થ હોય તેણું જ્ઞાન છે. દષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ એ વેદાંતનો ઊંચો સિદ્ધાંત છે. આમાં સર્વ પ્રપંચનો સુપ્રતિમાં લય થાય છે.

દેવધાન : સૂર્યપ્રાણમાં (સૂર્યનાડીમાં પ્રાણ ચાલતો હોય) દેહોત્સર્ગ થવાથી સૂર્યમાં ગતિ થાય તે માર્ગ. ઉપાસકોને મારે હિર્ણલોકમાં જવાનો માર્ગ; અગ્નિમાર્ગ; એ માર્ગે જવાથી પ્રાણુક્ષ પ્રક્ષલોકમાં જાય છે અને ત્યાં પ્રજ્ઞાની સાથે અમુક વખત રહી ત્યાંના ભોગ ભોગવી પ્રક્ષા-લુની સાથે મુક્ત થાય છે. પણ ભોગની ઇચ્છાવાળો હોય તો મનુષ્યલોકમાં પવિત્ર અને શ્રીસંપન્ન માતાપિતાને ત્યાં અવતરે છે અથવા યોગીના કુળમાં જન્મ લે છે.

દેશ : સાકાર વસ્તુઓને અવકાશ આપનાર અને જેના સફલાવ વડે વસ્તુઓની પરસ્પરની દિશા-ઓનો વ્યવહાર થાય છે તે.

દેશપરિચ્છેદ : સ્થળથી ભેદ, વિભાગ થાય તે.

‘અત્યન્તામાયપ્રતિયોગિત્વમ્ દેશપરિચ્છેદત્વમ્ ।’
અર્થતાભાવનું જે પ્રતિયોગી છે તે દેશપરિચ્છેદ-
વાળું હોય છે.

દેહ : દેહ આર છે : સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહા-
કારણ. દેહની અવસ્થા છ છે. તેમાં (૧) શિશુ-
એક વર્ષના દેહનો સમય. (૨) કીમાર-પાંચ
વર્ષ સુધીના દેહનો સમય. (૩) પૌગંડ-છ થી
દસ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય. (૪) કિશોર-
૧૧ થી ૧૫ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય. (૫)
યૌવન-૧૬ થી ૪૦ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય.
(૬) જસ-ચાલીસ વર્ષ ઉપરનો સમય, ક્ષેત્ર
કહેવાય છે.

દેહી : દેહમાં રહીને તેનો નિયામક સાક્ષી છે તે,
આત્મા.

-દૈવીસંપત્ : ઉચ્ચ વાસના, સાર્વિક વૃત્તિ.

દોષ : (પાપ) જગતનો કતો કોણ છે, તે સંબંધી
વિચાર કરવામાં છ દોષ કૈટલે વિરુદ્ધતા નહે
છે તે. એ દોષ છ છે : આત્માશ્રય, અન્યો-
ન્યાશ્રય, ચક્રિકા, અનવસ્થા, વિનિગમના, વિરુદ્ધ
અને પ્રાગલ્ભ્ય. બીજા ત્રણ દોષ છે : મલદોષ,
વિષેપદોષ અને આવરણદોષ.

દોષાપનયન : વસ્તુમાંથી દોષોને દૂર કરવા. જેવી રીતે મલિન વસ્ત્રને ધોઈને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય : (ન્યાય મતમાં) જે વસ્તુ કોઈ ગુણ કે ક્રિયાના આશ્રયરૂપ હોય તેનું નામ દ્રવ્ય. આ દ્રવ્ય ત્રણ છે : પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, મન અને આત્મા. આ ત્રણમાં આકાશથી આત્મા પર્યંતનાં દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્યો કાર્યરૂપથી અનિત્ય છે અને કારણ પરમાણુરૂપથી નિત્ય છે. આવો ન્યાયનો અભિપ્રાય છે.

દ્રષ્ટા : જોનાર; આત્મા.

દ્વૈત : લોક; જગત. આત્માથી ભિન્ન સર્વ કંઈ કેત શબ્દથી કહેવાય છે. ઈશ્વરકૃત, જીવકૃત; શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય; વીર અને મંદ.

દ્વૈતવાદ : જીવ અને બ્રહ્મનો પારમાર્થિક ભેદ માનવો તે મત. મધ્વાચાર્ય આ પ્રમાણેનો મત આપે છે કે, જીવ કદી બ્રહ્મરૂપ થઈ શકે જ નહિ.

ધર્મ : સક્રમ અથવા નિષ્ક્રમ જે પુણ્ય, તે.

ધાતુ : ધાતુ સાત છે : આપેલા અજ્ઞતા સૂક્ષ્મ (પુણ્ય-પાપ), મધ્યમ (અજ્ઞનો સાર) તથા દૃઢ

(મળ) એવા લેદથી ત્રણ પ્રકારના વિભાગ થાય છે, તેમાંથી જે મધ્યમ વિભાગ છે, તે (૧) રસ, (૨) રુધિર, (૩) માંસ, (૪) મેદ-સ્વેતમાંસ, ચરબી, (૫) અસ્થિ, (૬) મજ્જા-અસ્થિમાં રહેલો ચીકણો પદાર્થ અને (૭) રેત-વીર્ય.

ધારણા : યોગના આઠ અંગોમાંનું એક; ચિત્તની વૃત્તિને કોઈ સ્થળે જાંધી હઈ જાવના કરવી તે ધારણા. ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે સ્થળનો હક નિમ્મય તે ધારણા.

ધૂમભાગી : જ્ઞાનરૂપ જ્યોતિથી નહિ પણ, ધૂમરૂપ યજ્ઞાદિથી પ્રાપ્ત થયેલો ફરીને જન્મ આપવા-વાળો પિતૃલોકમાં જવાનો ભાગી. પિતૃધાન, યજ્ઞાદિ કર્મના અનુષ્ઠાન દ્વારા સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિનો ભાગી.

ધ્યાન : નિરંતર ધ્યેયાકાર ચિત્તની વૃત્તિ; ધારણા જાંધેલા ચેતનાના ધ્યેયમાં ચિત્તનું સાતત્ય; ધારણામાં ધારેલી વસ્તુનું જ જ્ઞાન થયા કરે, જેવ ચેતન્ય અને જ્ઞાતા ચેતન્ય ઉભય એકાકારે સ્ફુરે તે ધ્યાન, ઉપાસના, ભક્તિ.

નરકદ્વાર : ક્રામ, ક્રોધ અને લોભ.

નાડી : શરીરની અંદરની મોટી રગો. એ દશ છે :
 ઇંડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાંધારી, હસ્તિજિહ્વા,
 પૂષા, પયસ્વિની, લકુષ્ઠા, અલંબુપા અને
 શંખિની.

નિગમન : જુઓ પંચાવયવ.

નિગ્રહ : (ન્યાય) પરાજયનું કારણ, સંયમ,
 ઇદ્રિયો અને મનને પોતાના વિષયમાંથી પાછા
 વાળી આત્મામાં સ્થિર રાખવા તે.

નિજનંદ : પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ; પ્રજ્ઞાનંદનો
 અનુભવ.

નિત્ય : વસ્તુ કાળમાં રહેતારું; ઉત્પત્તિ તથા નાશ-
 રહિત; અવિનાશી; ત્રિકાલાબાધ્ય.

નિત્યકર્મ : જે ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય લાગે
 તે કર્મ. (જેમ કે, સ્નાન, જપ, હોમ, દેવપૂજન,
 આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ એ છ નિત્યકર્મ છે.)

નિત્યપ્રલય : નિત્ય સર્વે સર્વે મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ-
 નો જે નાશ થાય છે તે અથવા જીવેને નિત્ય
 જે સુષુપ્તિ થાય છે તે.

નિદિધ્યાસન : પ્રજ્ઞામાં ચિત્તની એકાગર વૃત્તિ;
 સંનતલીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ અને વિનતલીય

પ્રત્યયનો તિરસ્કાર, નિરંતર ચિંતન, આત્મ-
ધ્યાન; સુરતાલક્ષિત; ધ્યાન રાખવું.

નિમિત્તકારણ : કાર્યમાં જેનો પ્રવેશ નથી પણ
કાર્યથી લિપ્ત રહીને જે કાર્યને ઉત્પન્ન થવામાં
હેતુ હોય તે. કતો; જેમ ઘડાનું નિમિત્તકારણ
કુંભાર છે.

નિયમ : (યોગ) આઠ અંગમાંનું એક; શૌચ,
સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રલિધાન-એ
પાંચ નિયમ કહેવાય છે.

નિરંજન : અવિદ્યાના આવરણથી રહિત, અવિદ્યા
કાર્ય પ્રપંચના લેશથી રહિત શુદ્ધ ચિત્ત-ય.

નિરોધ : ચિત્તની પાંચ ભૂમિકા છે, તેમાંની છેલ્લી
ભૂમિકા. સમાધિકાળે જ્ઞાનીની સર્વ વૃત્તિઓ
બ્રહ્માકાર માત્ર જ હોય છે તે અવસ્થા. અત્યંત
એકાગ્રતા.

નિર્ગુણ ઉપાસના : શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના.

નિર્વાણ : મોક્ષ, કૈવલ્યસ્થિતિ, સ્વરૂપસ્થિતિ, આત્મ-
સિદ્ધિ, પરમાર્થપ્રાપ્તિ.

નિર્વિકલ્પ : સંશય, વિપર્યયથી રહિત, કલ્પના-
રહિત, નિર્ગુણ.

નિર્વિકલ્પસમાધિ : ત્રણે કાળને વિશે અદ્વૈત
વિહાસની દૃઢ ભાવનાનો આનંદ; જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય
એ ત્રિપુટીના ભાનરહિત, અખંડ, પ્રહ્લાકાર
ચિત્તની સ્થિતિ; અસપ્રસાત સમાધિ.

નિર્વિશેષ : કોઈ પણ વિશેષણથી રહિત સ્વરૂપ,
નામ, રૂપ, ભૂતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા આદિ વિશેષ
ભાવેથી રહિત.

નિવૃત્તિ : બહારના વિદ્યેપનો નાશ; બાધ; નાશ;
પ્રવૃત્તિનો અભાવ.

નિષિદ્ધકર્મ : શ્રુતિ, સ્મૃતિ વગેરે વેદશાસ્ત્રોમાં
જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કયો છે; તે કર્મ.
(જેમ કે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન વગેરે)

નિષ્કલ : અવયવ અથવા અંશથી રહિત.

નિષ્કામકર્મ : ફળની ઇચ્છાથી રહિત કરવામાં
આવેલ કર્મ; અથવા જે કર્મના ફળને ભગવાનને
અર્પણ કરવામાં આવ્યાં છે તેવાં કર્મ.

નિઃપ્રપંચ : અવિવાના કાર્યરૂપ, ભૂત, ભૌતિક
સઘળા પ્રપંચરૂપ વિકારથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ.

નિઃશ્રેયસ્ : પ્રપંચરૂપ-સંસારરૂપ અનર્થની નિવૃત્તિ
અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ; મોક્ષ; કેવલ્યપ્રાપ્તિ.

નૈષ્કર્મ્ય : કર્મનો ત્યાગ; સર્વસંન્યાસરૂપ મોક્ષદરા.

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ : બ્રહ્મસંબંધી વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન; આ નામનો શ્રીમત્ મુરેશ્વરાચાર્યે રચેલો ગ્રંથ પણ છે. તેમાં ચાર પરિચ્છેદ છે. પહેલામાં કર્મનું ખંડન છે, બીજામાં તત્ પદનું, ત્રીજામાં ત્વમ્ પદનું અને ચોથામાં અસિ પદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કહેવાય કે આ ગ્રંથ સગવાન શ્રી શંકરાચાર્યની આજ્ઞાથી તેમણે લખ્યો છે.

નૈમિત્તિકકર્મ : કોઈ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે (જેમ કે, શ્રાદ્ધ વગેરે)

નૈમિત્તિકપ્રલય : બ્રહ્માનો દિવસ થવાથી ત્રણ લોકોને જે નાશ થાય છે તે.

પક્ષ : (ન્યાય) જે જગ્યાએ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હિ તે જગ્યા. જેમ કે, પર્વત અભિવાળો છે, અહીં અગ્નિ સાધ્ય છે અને સાધ્યરૂપ અગ્નિ પર્વતમાં સિદ્ધ કરવાનો છે તેથી પર્વત પણ કહેવાય છે.

પાંચકલેશ : છવના પાંચ કલેશ અથવા દુઃખ; અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દોષ અને અજિનિવેશ.

પાંચકર્મેન્દ્રિય : જે વડે કર્મ થાય તે પાંચ
કર્મેન્દ્રિય : વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપરથ.

પાંચકોશ : આત્મા ઉપરનું ઢાંકણ-આવરણ.
અત્તમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ,
વિજ્ઞાનમયકોશ અને આનંદમયકોશ. એ પાંચ
પ્રકારના કોશ છે. અત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલ
અને અત્રથી જ પુષ્ટ થયેલ આખરે અત્તમય
પૃથ્વીમાં મળી જનાર સ્થૂલ શરીર અત્રમયકોશ
છે. પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને
પ્રાણમયકોશ બને છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને
મન મળી મનોમયકોશ થાય છે. પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ મળી વિજ્ઞાનમયકોશ
કહેવાય છે અને પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એવી
સુખાત્મક અવિધાની વૃત્તિઓથી બનતો આનંદ-
મયકોશ છે.

પાંચજ્ઞાનેન્દ્રિય : જે વડે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
અને ગંધ એ પાંચ વિષયોવાળા પદાર્થોનું
જ્ઞાન થાય છે તે ઇન્દ્રિયો. શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર,
જિહ્વા અને પ્રાણ. આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે.
તે પાંચે ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ હોવાથી બહાર
ચોવાના વિષયોને જ સંબંધ કરે છે; પરંતુ

ઉદાત અને સુમાન. આ પાંચ મુખ્ય ગ્રાણુ છે. અને નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય આ પાંચ ઉપગ્રાણુ છે. લિન્ન લિન્ન કાચો કરતા હોવાથી એક જ ગ્રાણુ તે તે કાર્ય અનુસાર લિન્ન લિન્ન નામ ધારણુ કરે છે.

પંચભૂમિકા : ચિત્તની પાંચ અવસ્થા—ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. ઉત્તરૈત્તર ભૂમિકા ચડિયાતી કહેવાય છે. જિજ્ઞાસુ જેમ જેમ અભ્યાસમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની ઉપરના ક્રમ અનુસાર ભૂમિકા આવતી જાય છે.

પંચમહાભૂત : આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત છે.

પંચયમ : યોગનાં આઠ અંગમાંનું એક. અહિંસા, સત્ય, અરતેય, પ્રજ્ઞચર્ય અને અપરિગ્રહ. આ પાંચ યમ છે. અધ્યાત્મ જીવનના પાયારૂપ છે. આ પાયામાં જેટલી કચાશ તેટલી અધ્યાત્મ-જીવનના આનંદની પ્રાપ્તિમાં કચાશ રહે છે.

પંચાવયવ : (ન્યાય) અનુમાન પ્રમાણના પાંચ અવયવ છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. જેમ કે, પર્વત ઉપર અગ્નિ છે (પ્રતિજ્ઞા); કેમ કે ત્યાં પુમ છે (હેતુ). જેમ કે, રસોડામાં

(ઉઠાઠરણ). અહીં પણ એમ જ છે (ઉપનય).
તેથી એ પણ તેવું જ છે (નિગમન).

પંચીકરણ : આકાશાદિ પંચભૂતોના એકેકના
પાંચ ભાગ કરી તે પચીસ ભાગનું અમુક
પ્રમાણમાં મિશ્રણ કરવું તે. પાંચે ભૂતોનું પંચ-
ભૂતાત્મક કરવું તે પંચીકરણ.

પંચીકૃત : પંચીકરણની રીતે યથેક્ષ્ણ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ;
ભૂતોનું પંચીકરણ કરવાથી સ્થૂલતાને માત્ર
ધાય છે.

પદાર્થ : (ન્યાય) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ,
સમવાય અને અસાવ, એ સાત પદાર્થ છે.

પદાર્થભાવની . પ્રજ્ઞા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થ-
ની પોતાની મેળે પ્રતીતિ ન થાય એવી ચિત્તની
અવસ્થા; જ્ઞાનની છટ્ટી ભુમિકા.

પર : સૂક્ષ્મ; શ્રેષ્ઠ; ઉત્કૃષ્ટ.

પરમહંસ : જનોઈ તથા શિખાનો ત્યાગ કરી તથા
એક દંડ રાખી માત્ર વેદાન્તનાં શ્રવણાદિ માટે
જેણે સંન્યાસ ગ્રહણ કરેલો છે એવો.

પરમાણુ : જાળીમાંથી પ્રવેશતા સૂર્યપ્રકાશમાં જે
ઝીણા રજકણો ઊડતા દેખાય છે તે ત્રસરણુ
કહેવાય છે. તેનો છટ્ટો ભાગ પરમાણુ છે.

પરમાત્મા : પરબ્રહ્મ.

પર'પદ : મોક્ષ.

પરાક્રુદ્ધિ : ઇદ્રિયોની બહિર્મુખવૃત્તિ.

પરાપ્રકૃતિ : ઉત્તમ પ્રકૃતિ; છુવ; ક્ષેત્રજ્ઞ.

પરામર્શ : વિચાર; નિર્ણય; જ્ઞાન.

પરિગ્રહ : ગ્રહણ કરેલાં પદાર્થ, સી, પુત્ર, વૈભવ
ઈત્યાદિ; મમતાવાળો પદાર્થ, માલ, મિલકત.

પરિચ્છેદ : અંત, હદ, મર્યાદા, ભેદ. આ પરિચ્છેદ
ત્રણ પ્રકારના છે : દેશ પરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ
અને વસ્તુપરિચ્છેદ દેશથી થયેલા ભેદને દેશ-
પરિચ્છેદ કહે છે અને વસ્તુથી થયેલા ભેદને
વસ્તુપરિચ્છેદ કહે છે.

પરિણામ : વસ્તુ પોતાનું રૂપ તથા અન્ય રૂપે
થાય તે; ઉપાદાનકારણના સમાન સ્વભાવવાળું
અન્યથા સ્વરૂપ; જેમ દૂધનું દહીં.

પરિણામવાદ : સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધી ત્રણ વાદ
છે તેમાંનો એક. જેમ દૂધ દહીંના આકારે
પરિણામ પામે છે-વિકાર પામે છે, તેમ ત્રિગુણા-
ત્મક પ્રકૃતિના સ્વભાવિક પરિણામ એટલે વિકાર-
થી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું

તે મત. એ મત સાંખ્યદર્શનવાળાનો છે.

પરીક્ષા : કોઈ વસ્તુના લક્ષણની ચચાર્યતા-અવધાર્યતાની તપાસ કરવી તે. લક્ષણ જરાખર છે કે નહિ તે વિવેનો વિચાર.

પરોક્ષજ્ઞાન : પ્રત્યક્ષ નહિ એવું; બ્રહ્મ છે એમ જાણવું તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન અશ્વઘાટી પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થતાં સત્યરૂપ અને સત્યાસનાં વચ્ચે અવધ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પાદસેવનભક્તિ : પાતાના ઇષ્ટદેવ અથવા તેમની પ્રતિમાનાં ચરણકમળની સદ્દાની પ્રીતિથી સેવા કરવી તે.

પાપ : શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ.

પામર : આર પ્રકારનાં મનુષ્ય છે : પામર, વિમર્શી, નિરાશુ અને મુક્ત. જેઓ શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત અને નિષિદ્ધ તથા વિહિત જોગો વિષે આસક્ત હોય તે પામર કહેવાય છે.

પારમાર્થિક જીવ : કૂટસ્થ ચેતન.

પારમાર્થિક સત્તા : જેનો ત્રણે કાળમાં બાધ માય નહિ તેની સત્ય અથવા પારમાર્થિક સત્તા

કહેવાય છે. કલ્પિત નહિ પણ સત્ય સત્તા.

પાશ : બંધ, દયા, શંકા, લાય, લજ્જા, નિંદા, દુઃખ, શીલ અને ધન-એ આઠ પાશ, બંધ છે.

પિતૃયાન : દુરીને જ્યાંથી જન્મ થાય છે એવા પિતૃલોકમાં જવાનો માર્ગ. આને ધૂમમાર્ગ પણ કહે છે.

પુત્રૈષણા : સ્ત્રી-પુત્રની વાસના.

પુરુષ : આત્મા, ઈશ્વર, હવ.

પુરુષાર્થ : પુરુષને અર્થે હવવું તે. ચાર પ્રકારનાં સુખ મેળવવાનાં સાધન. મનનું સુખ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે, શરીરનું સુખ અર્થ(ધન)થી પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાણનું સુખ વિષયલોભ(કામ)થી પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્માનું સુખ મોક્ષથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે. તેમાં પહેલા ત્રણ અશુદ્ધ માટે છે અને છેલ્લો શ્રેય-કલ્યાણને માટે છે. પહેલા ત્રણને પ્રેય પણ કહે છે.

પૂલપાત્ર : પૂલને યોગ્ય. પ્રદાનિષ્ઠ, મુમુક્ષુ, હરિ-દાસ અને સ્વધર્મનિષ્ઠ એ ચાર. અથવા અવ-સ્થાવૃદ્ધ, બલિવૃદ્ધ, આશ્રમવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ એ છ પ્રકારના વૃદ્ધ,

પ્રકૃતિ : ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા; સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણાત્મક જે સમાન અવસ્થારૂપ જડ તે. જગતનું મૂળ કારણ; માયા; અવ્યક્ત, પરા અને અપરા તથા સત્ત્વપ્રધાના અને તમપ્રધાના એવા એના બેઠ છે. સત્ત્વપ્રધાનાના શુદ્ધસત્ત્વ અને મલિનસત્ત્વ એવા બેઠ છે. શુદ્ધસત્ત્વ તે માયા અને મલિનસત્ત્વ તે અવિદ્યા. સાંખ્યમત પ્રમાણે પાંચ તન્માત્રા, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને અવ્યક્ત એ આઠ પ્રકૃતિનાં છ લક્ષણો છે : (૧) પૂર્વકર્મના સંસ્કાર પ્રમાણે જે સ્વભાવનું બંધારણ તે પ્રકૃતિ. (૨) બીજા તત્ત્વનું જે ઉપાદાનપણું તે પ્રકૃતિત્વ. (૩) (સાંખ્યમતમાં) જે ઉત્પત્તિરહિત હોઈને બીજા(તત્ત્વ)ની જનક હોય તે મૂળ પ્રકૃતિ કહેવાય છે. (૪) કાર્યરૂપે જે વિકાર પામે છે તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે. (૫) સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ અથવા (૬) જગતના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિના પ્રકાર આઠ છે : (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) અગ્નિ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) મન (સમષ્ટિ મનરૂપ અહંકાર), (૭) બુદ્ધિ (સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તત્ત્વ) અને (૮)

અહંકાર (મહત્તરવથી શુદ્ધ અહંકારના કારણે
અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પ્રકૃતિ).

પ્રકૃતિ-વિકૃતિ : (સાંખ્યમત પ્રમાણે) મહત્તરવ,
અહંકાર અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ
સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિ કહેવાય છે; જેમ કે તે
અનુક્રમે પોતાની પછીનાનાં કારણો હોવાથી
પ્રકૃતિરૂપ છે અને પોતાની પૂર્વનાનાં કાર્ય
હોવાથી વિકૃતિરૂપ છે. જેમ કે-મહત્તરવ અહં-
કારની પ્રકૃતિ કહેવાય; પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય
હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય. અહંકાર એ શબ્દાદિ
તન્માત્રાઓનું કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય;
પણ મહત્તરવનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.
પાંચતન્માત્રાઓ શબ્દાદિ વિષયોનું કારણ
હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય અને અહંકારનું કાર્ય
હોવાથી વિકૃતિ.

પ્રક્રિયા અંથ : સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા અંથ
તે પ્રક્રિયા અંથ કહેવાય છે. જેમ કે વેદાંત-
મતનું સ્થાપન કરનારા અંથ પંચીકરણ, વિચાર-
ચંદ્રોદય, વિચારસાગર, પંચદશી, વેદાંતસાર
વગેરે અથો પ્રક્રિયા અંથ છે.

પ્રજ્ઞા : બુદ્ધિ. સ્થિતપ્રજ્ઞા અને અસ્થિરપ્રજ્ઞા.

મજ્ઞાન : બુદ્ધિવાળું ચૈતન્ય.

પ્રતિજ્ઞા : (ન્યાય) પંચાવયવમાંનો પ્રથમ અવયવ;
સાધ્ય ધર્મથી વિશિષ્ટ એવા ધર્મનું પ્રતિપાદન
કરનારા શબ્દ. જેમ પર્વત અગ્નિમાન છે.

પ્રતિપત્તિ : જ્ઞાન.

પ્રતિબંધ : જ્ઞાનમાં રોકાણ કરનાર સાધન. ભૂત,
વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા પ્રતિબંધના ત્રણ
પ્રકાર છે. શ્રવણ, મનન વખતે સર્વ જડ વસ્તુ-
ઓનો અનુભવ રહે છે તે ભૂત-પ્રતિબંધ
અથવા પહેલાં જોયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા
પદાર્થો, પ્રસંગો વારંવાર યાદ આવવા અથવા
પહેલાંના પદાર્થોમાં સંગ-આસક્તિ-પ્રોતિ રહી
જવી તે ભૂતપ્રતિબંધ છે. પાપકર્મોથી થયેલાં
કાર્યો વૃદ્ધિ પામે તે; આ વર્તમાન પ્રતિબંધ
પણ ચાર પ્રકારનો છે: બુદ્ધિની મંદતા, કુતર્ક,
વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ અને વિષયાસક્તિ. મનનથી
બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય છે. શ્રદ્ધાથી કુતર્ક હટાય છે.
નિદિધ્યાસનથી વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ હટી જાય
છે અને વૈરાગ્યથી વિષયોમાં આસક્તિ રહેતી
નથી. કોઈ એક પુરુષમાં દયા, પ્રોતિ, આદિ
ઉત્પન્ન કરવાવાળા પ્રારબ્ધશેષ તે આગામી-

ભવિષ્ય પ્રતિજ્ઞાંધ-ભાવિ પ્રતિજ્ઞાંધ છે અથવા એકથી વધારે જન્મ આપનાર પ્રારબ્ધશેષ. જેમ કે જડસરતને ત્રણ જન્મનું હતું અને વામદેવને બે જન્મનું હતું. આ પ્રારબ્ધ જેને પ્રતિજ્ઞાંધરૂપે હોય છે તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી. પરંતુ છેલ્લા જન્મમાં પ્રતિજ્ઞાંધનો ક્ષય થતાં, આગળ કરેલ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપ સાધન ફળ આપવા સમર્થ થાય છે, તેથી આખરી જન્મમાં વગર સાધન કયે તેને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને તેથી કેવલ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રતિજિંબવાદ : અજ્ઞાનમાં ચેતનનું પ્રતિજિંબ તે હ્રુવ અને જિંબ તે ઈશ્વર છે. એવું માનનાર મતવિશેષ.

પ્રતિયોગી : (ન્યાય) જેનો અભાવ કહ્યો હોય તે, જેમ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમા : ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષય સાથે સંજ્ઞાંધ થવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમા તે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બેદથી ચાક્ષુષ પ્રમા, શ્રોત્રજ પ્રમા, ત્વાચ પ્રમા, રાસન પ્રમા અને ઘ્રાણજ પ્રમા તેમ જ માનસપ્રત્યક્ષ

પ્રમા, એમ છ પ્રકારની છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ : છ પ્રમાણુમાંનું એક; પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કરણ (સાધન) જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહેવાય છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ શ્રોત્ર, ચક્ષુ, જિહ્વા, ત્વચ્છા અને માણુ તથા મન એવા ભેદથી છ પ્રકારનું છે.

પ્રત્યગદૃષ્ટિ : ઇન્દ્રિયોની અંતર્બુજ વૃત્તિ.

પ્રત્યગાત્મા : અંતરાત્મા, સાક્ષી, હૃદય; પ્રત્યક્ષ = અંતર; આત્મા = ચેતન્ય. શરીરની અંદર રહીને સર્વનો પ્રકાશ કરનાર ચેતન્ય.

પ્રત્યાહાર : ચેતનાં આઠ અંગમાંનું એક. વિષયોથી સમાજો ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ; સર્વ ઇન્દ્રિયોને અંતર્બુજ કરવી તે. જેમ કે :

યદા સંહરતે ચાયં કુર્મોઽહ્માનીય સર્વશઃ ।

દ્વિદ્રિયાણીન્દ્રિયાણ્યેગ્યસ્તસ્ય પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને પોતે સંમેટી લે છે, એવી રીતે આ પુરુષ જ્યારે પોતાની બધી ઇન્દ્રિયો બધી તરફથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી સંમેટી લે છે ત્યારે એની શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે, આ પ્રત્યાહાર છે. (ગીતા ૨-૫૮)

પ્રધાન : પ્રકૃતિ. પ્રધાન એક છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. માટે તે કોઈની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

પ્રધ્વંસાભાવ : (ન્યાય) ચાર પ્રકારના અભાવ- માનો એક : નાશ થયા પછી જે અભાવ થાય છે તે. ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યનો પોતાના કારણ વિશે જે અભાવ એટલે નાશ તે. જેમ ઘડો ભાંગી જતાં તેના ઠીકરામાં જે ઘટનો અભાવ રહે છે તે; નાશ. આ પ્રધ્વંસાભાવ સાદિ અને અનંત છે.

પ્રપંચ : જગત; સંસાર, જૂત, ભૌતિક સમગ્ર પદાર્થસમૂહ; જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ તથા સ્વપ્ન, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ સઘળો ઈન્દ્રિયાવાળો પદાર્થસમૂહ. દૃશ્યત્વ, શ્રવણ, પરિચિન્નત્વ અને ચેતન્યથી ભિન્નપણું એ પ્રપંચ(જગત)નું સામાન્ય લક્ષણ છે. તેના બે પ્રકાર-૧. બાહ્ય પ્રપંચ અને ૨. આંતર પ્રપંચ અથવા સ્વપ્ન પ્રપંચ, સૂક્ષ્મ પ્રપંચ અને કારણ પ્રપંચ.

પ્રમા : યથાર્થ જ્ઞાન; યથાર્થ અનુભવ; પ્રમાણ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન. આને પ્રમાણિત ચેતન પણ કહે છે.

પ્રમાણુ : યથાર્થ અનુભવરૂપ જ્ઞાનનું જે સાધન તે

પ્રમાણ. આ પ્રમાણુ છે : પ્રત્યક્ષ, અનુમાન,
ઉપમાન, શબ્દ, અનુપલબ્ધિ અને અધીપતિ.

પ્રમાણુચેતન : અંતઃકરણની વૃત્તિ ઇદ્રિયો દ્વારા
નીકળીને પદાર્થ પથંત અર્થ હોય ત્યાં તે
વૃત્તિએ પદાર્થ સુધી જતાં જેટલું ચેતન શકેલું
હોય તે.

પ્રમાણુગતઅસંભાવના : (જુઓ સંશય).

પ્રમાતા : ઉપરનાં છ પ્રમાણો વડે પદાર્થોને જાણ-
નાર જીવ; અંતઃકરણવિશિષ્ટ ચેતન; સાધિજ્ઞાન
અંતઃકરણમાં પડતું ચિદાત્માત્વ પ્રતિબિંબ,
જાતા, કર્તા, ભોક્તા વગેરે.

પ્રમાતાચેતન : અંતઃકરણે જેટલાં ચેતનને શકેલું
હોય તેટલું ચેતન.

પ્રમેય : પ્રમાણુ વડે જાણવા યોગ્ય પદાર્થ. પ્રમાણ-
નો વિષય હોય તે.

પ્રમેયગતઅસંભાવના : (જુઓ સંશય).

પ્રમેયચેતન : ઘટાદિ વિષયોએ જેટલું ચેતન
શકેલું હોય તે.

પ્રમોદ : આનંદમય કોશની ત્રણ વૃત્તિમાંની એક;
ઇષ્ટ વસ્તુના ભોગથી જે સુખ ધાય તે.

પ્રયોજન : બધાં જ ચાસોના ચાર અનુષ્ઠ હોય છે. તેમાંનો ત્રીજો અનુષ્ઠ. અજ્ઞાન સહિત જન્મ આદિ સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ.

પ્રસાંત : રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી રહિત.

પ્રસ્થાનત્રય : ઉપદેશના ત્રણ ઉપાય ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા એ ત્રણ પ્રસ્થાન કહેવાય છે. વલ્લભાચાર્ય પ્રસ્થાનચતુષ્ટય માને છે. તે ઉપરના ત્રણમાં શ્રીમદ્ ભાગવતને પ્રસ્થાન તરીકે ઉમેરે છે.

પ્રાકૃતપ્રલય : બ્રહ્માનું આયુષ્ય પૂરું થયે પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિમાં લય પામે છે તે. પ્રાકૃત-પ્રલયને મહાપ્રલય પણ કહે છે.

પ્રાગભાવ : (ન્યાય) ચાર અભાવમાંનો એક. ઉત્પત્તિના પહેલાં, કારણમાં કાર્યનો અભાવ તે; જેમ માટીમાં ઘટનો, તંતુમાં પટનો વગેરે. આ અભાવ અનાદિ અને સાંત છે.

પ્રાગ્દોષ : (ન્યાય) છ દોષમાંનો એક; પાછળનાં કારણોનો અભાવ, એ દોષ છે.

પ્રાણ : સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અને કારણશરીરનો

અભિમાની હવ. સર્વજ્ઞ હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે. ‘અથ સર્વજ્ઞ’ આ માંડૂક્ય શ્રુતિમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

પ્રાણાયામ : યોગનાં આઠ અંગમાંનું એક; પૂરક, કુંભક અને રેચક એવા તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રાણનિરોધનો ઉપાય.

પ્રાણુમય કોશ : પાંચ કોશમાંનો એક; પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળીને પ્રાણુમયકોશ થાય છે.

પ્રાતિભાસિક હવ : સામાન્ય અંતઃકરણરૂપ બ્યાવહારિક હવમાં અધ્યસ્ત સ્વપ્નકાળનો હવ.

પ્રાતિભાસિક સત્તા : પદાર્થોનું પ્રતીતિમાત્ર સ્વરૂપ હોયું; પ્રતીતિના સમયે જ પદાર્થની સત્તાનો અનુભવ થાય તે, આગળ-પાછળ નહિ. મિથ્યા હોવાપણું-કલ્પિત અવસ્થા. જેમ કે દોરીમાં સર્પની પ્રતીતિ, દૂધમાં ચોરની, મરુભૂમિમાં પાણીની અને સ્વપ્નપ્રપંચ. આ બધા પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળા છે. કેટલાક માને છે કે, આ જગત પ્રપંચ પણ આધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે અને જ્ઞાતિથી પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યનો વિવર્ત છે તેથી પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળો છે.

આ મતમાં બે જ સત્તાનો સ્વીકાર છે,
પારમાર્થિક અને પ્રાતિભાસિક.

પ્રાપ્તિબ્ય : પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ.

પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ : પાપનો હુય માત્ર કરે એવું
કર્મ. (જેમ કે કૃત્ત્યચાંદ્રાયણ આદિ કર્મ)
(પ્રાયશ્ચિત્ત : પ્રાયઃ તપ અને ચિત્ત-નિશ્ચય
એટલે કે નિશ્ચય યુક્ત જે તપ તે પ્રાયશ્ચિત્ત
કહેવાય.)

પ્રારબ્ધકર્મ : હવે કરેલાં કર્મોમાંથી જે કર્મ
ફળલોગ આપવાને માટે પ્રવૃત્ત થયું હોય અને
શરીરના બંધારણનો હેતુ હોય તે પ્રારબ્ધકર્મ.
આ પ્રારબ્ધકર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે : ઇચ્છા,
અનિચ્છા અને પરેચ્છા. સ્વયં ઇચ્છા થવાથી
સુખદુઃખ ફળનો હેતુ થાય તે ઇચ્છાપ્રારબ્ધ.
આ પ્રારબ્ધ અજ્ઞાનીને હોય છે. પોતાની કે
પારકાની કોઈની ઇચ્છા ન હોય તોપણ પ્રવૃત્ત
કરી સુખદુઃખ લોગવાવે તે. અને પરેચ્છા-
પ્રારબ્ધ-બીજની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થઈને સુખ-
દુઃખ લોગવવાં પડે છે તે. એમાં બે જ્ઞાનીને
હોય છે.

ત્રિય : અસ્તિ, બાતિ અને ત્રિયરૂપ જ્ઞાના ત્રણ

અંશમાંનો એક, કે જે પ્રિય આનંદરૂપ છે તે.

પ્રિયવૃત્તિ : આનંદમયદોશની ત્રણ વૃત્તિમાંની એક.

ઉપવસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી આનંદની વૃત્તિ.

પ્રોત્તિપાદ : (ન્યાય) પ્રતિવાદીનું કહેવું માનીને પશ્ચ સ્વમતમાં દોષનો પરિહાર કરવો તે. અથવા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવું તે; વિરુદ્ધ વાતનો પણ સ્વીકાર કરી સ્વમતનું સ્થાપન કરવું તે.

ફલ : ૫૮ લિંગમાંનું એક. અંશના અવલુધી તથા તેમાં કહેલી રીતે ચત્તન કરવાથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે.

ફલચૈતન્ય : ચિદાભાસ.

ફલવ્યાપ્તિ : ચિદાભાસનો વિષય; ચિદાભાસ પદાર્થને પ્રકાશે તે; વ્યાપ્તતા. ત્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થોકાર થાય છે ત્યારે તે વૃત્તિ પદાર્થોવશિષ્ટ ચેતન્ય ઉપરનું આવરણ હટાવે છે અને વૃત્તિમાં રહેલ ચિદાભાસ નામરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. આ ચિદાભાસ વડે નામરૂપનો પ્રકાશ થવો તે ફલવ્યાપ્તિ.

ફલ્લાભિસંધિ : ફળનો સંબંધ; ફળની ઇચ્છા.

ખડૂદકે : ઘણા પાણીમાં સ્નાન કરનાર-શરીરમાં સામગ્ર્ય હોવાથી જે સંન્યાસી ઘણા તીથોમાં બ્રમણ કરે તે. તેનો વેપ પણ કૃત્રિયકના જેવો હોય છે. તે પણ ત્રણ ઢંડ રાખે છે.

બાંધ : ૧. દ્વય સંબંધ સત્યરૂપે જણાતો હોય તે બાંધ. ૨. અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની સાથે આત્માનો સંબંધ તે બાંધ. ૩. વધુ-શ્રમનાં ધર્મકર્મ કરવાનો સંકલ્પ તે બાંધ. ૪. અણિમાદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની આશા વડે સિદ્ધ એવો સંકલ્પ તે બાંધ. ૫. નિયમાદિ અષ્ટાંગયોગનો સંકલ્પ તે બાંધ. ૬. દેવજ મોક્ષની અપેક્ષાથી સંકલ્પ કરવો તે બાંધ. અને ૭. સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બાંધ.

બાધ : ત્રૈકાલિક નિષેધ; મિથ્યા બાણુ' તે.

‘સાક્ષાત્કૃતે ત્વધિષ્ઠાને સમનન્તરનિશ્ચિતિઃ ।

અધ્યસ્યમાનં નાસ્તીતિ વાધ ઇત્યુચ્યતે મુખૈઃ ॥

અધિષ્ઠાનતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ ‘અધ્યસ્ત વસ્તુ કાંઈ છે જ નહિ’ આવો જે નિશ્ચય થવો તેને તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષો બાધ કહે છે. જેમ કે દોરડીનું જ્ઞાન થતાં જ સર્વને એ નિશ્ચય થાય છે કે સર્પ છે જ નહિ. આ

મુખનેા બાધ થયેા કહેવાય. તેવી જ રીતે સિદ્ધાંતમાં અધિજ્ઞાનતત્ત્વનું યથાથ જ્ઞાન થતાં જ જૂત-ભૌતિક સમસ્ત પ્રપંચ છે જ નહિ એવું જે જ્ઞાન થવું તેવું નામ બાધ.

બાધસામાનાધિકરણ : એ એકતાવાચક પદાથો. માંથી એકનો બાધ કર્યાથી જે એકતા થાય તે; જે વસ્તુનો બાધ થઈ જેની સાથે અભેદ થાય તે વસ્તુનું તેની સાથે બાધસામાનાધિકરણ કહેવાય. જેમ કે હવ અને જ્ઞાની એકતામાં હવના હવપણનો બાધ કરી અધિજ્ઞાન સાક્ષી દૃશ્ય સાથે એકતા કરવી તેમાં હવનું જ્ઞાન સાથે બાધસામાનાધિકરણ કહેવાય. તેવી રીતે પ્રતિબંબનું મુખ સાથે અને જાડના ફેંકાનું પુરુષ સાથે. વગેરે જગ્યાએ સમજવું.

બાધપ્રપંચ : પંચબુતોથી ઉત્પન્ન થયેલું 'ત્રિકાંક, ચૌદ ભુવન અને તેમાંના ચાર પ્રકારનાં. પ્રાણીમાત્ર એ સર્વ મળીને બાધપ્રપંચ કહેવાય છે.

બુદ્ધિ : અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિમાંની એક જે સાર-અસાર સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાવાળી છે તે.

બુદ્ધિવૃત્તિ : જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ.

બ્રહ્મ : જે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ, વ્યાપક શુદ્ધચૈતન્ય અથવા પરમ તત્ત્વ છે તે. ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિથી એ વિરાટ હિરણ્યગર્ભ અને હિંમ્વર થાય છે. અથવા નામરૂપાત્મક સઘળા જગત આકારે પરિણામ પામતી માયાનું અધિ-કાન તે બ્રહ્મ.

બ્રહ્મચર્ય : વીર્યરક્ષા.

બ્રહ્મદર્શન : આત્મસાક્ષાત્કાર.

પત્રમે સદસદ્રૂપે પ્રતિપિચ્છે સ્વસંવિદા ।

અવિષયાત્મનિહતે હતિ સદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥

આત્મામાં અવિધાથી કરાયેલા માયાના કાર્ય-કારણાત્મક, વ્યક્ત-અવ્યક્ત સઘળાં રૂપો જે અવસ્થામાં આત્મજ્ઞાનથી બાધિત થાય છે, તેને બ્રહ્મદર્શન કહે છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠ : હવેબ્રહ્મની એકતા નિશ્ચયપૂર્વક જે જાણે અને એ એકત્વસ્વરૂપમાં જેમના ચિત્તની સ્થિરતા હોય-સંપૂર્ણ સ્થિતિ હોય તે.

બ્રહ્માનંદ : નિદ્રા ન હોય તે વખતનો દ્વિતલાવ વગરનો, બ્રહ્માભિમુખવૃત્તિથી આવિર્ભૂત જે આનંદ તે. અથવા સમાધિમાં આવિર્ભૂત અથવા સુષુપ્તિગત બિંબભૂત આનંદ તે બ્રહ્મા-

નંદ અને નિલનંદ, ચૌગાનંદ, અદૈતાનંદ,
આત્માનંદ, એ બધાં એનાં જ નામો છે.

બ્રહ્માભ્યાસ : બ્રહ્માનું જ ચિંતન, તેનું જ કથન
અને બોધ; અને બ્રહ્માને વિષે જ તત્પર રહેવું તે.

તર્કિતનં તત્કથનં અમ્બોન્યં તત્પ્રયોચનમ્ ।

વત્તદેકપરત્વં ચ બ્રહ્માભ્યાસં વિદુર્બુધાઃ ॥

બ્રહ્માંદ : ચૌદ ભુવન.

ભક્તિ : ચાર પ્રકારના. ૧. આત્મ-અભ્યાત્મ આદિ
દુઃખોથી બ્યાકુળ. ૨ જિજ્ઞાસુ-પરમાત્મતત્ત્વ
જાણવાની ઇચ્છાવાળો. ૩ અર્થાથી-આ લોક
અને પરલોકના ભોગની ઇચ્છાવાળો. ૪ જ્ઞાની-
ભુવન-મુક્ત.

ભક્તિ : સ્વસ્વરૂપનું અથવા ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન અથવા
અનુસંધાન. પોતાના ઇષ્ટદેવ ઉપર અથવા
વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઉપર પ્રીતિ એ ભક્તિ છે.
સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન મક્તિરિત્યમિધીયતે-પોતાના સ્વ-
રૂપનું અનુસંધાન એ ભક્તિ છે.-શ્રીમદ્ શક્તિગાય

ભગવાન : ભગ=અશ્વર્થ+વાન=વાળો એટલે ■
અશ્વર્થ જેનામાં હોય તે. ૧. સમગ્ર વલ્લભ ૨.
સમગ્ર ધર્મ, ૩. સમગ્ર યશ, ૪. સમગ્ર શ્રી,
૫. સમગ્ર જ્ઞાન. ૬. સમગ્ર વશબ્ધ.

ભાગત્યાગલક્ષણા : ત્રણ લક્ષણામાંની એક, જેમાં વાચ્ય અર્થમાંથી એક ભાગનો અથવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો ત્યાગ કરી એક ભાગનું અથવા અવિરુદ્ધ ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. 'તત્ત્વમસિ-તે તું છે' એ વાક્યમાં ભાગત્યાગ-લક્ષણા છે. એને જહતી-અજહતી લક્ષણા પણ કહે છે. જેમ કે તે=પરમાત્મા, તું=જીવ. તે પરમાત્મા તું છે એમ કહેતાં દષ્ટવિરોધ આવે છે; કારણ કે અદ્વય અને સર્વશ, અદ્વયશક્તિમાન અને સર્વશક્તિમાન વગેરેનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. તેથી એ બંને પદાર્થમાં રહેલી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી કેવળ અવિરુદ્ધ શુદ્ધશ; સ્વરૂપચૈતન્યનું ગ્રહણ કરવું તે.

ભ્રાતિ : પ્રદાના ત્રણ અંશમાંનો એક, જે ભાસે છે અથવા પ્રકાશે છે તે.

ભાવવિકાર : પદાર્થની છ સ્થિતિ થાય છે તે; તે

- ભાવવિકાર આ પ્રમાણે છે : ૧ અસ્તિ=હોવું,
- ૨ બયતે=ઉત્પન્ન થવું, ૩ વર્ધતે=મોટું થવું,
- ૪ વિપરિણમતે=પરિણામ પામવું, ૫ અપ-ક્ષયતે=ક્ષય પામવો-ઘટવું-શિથિલ થવું અને
- ૬ નશ્યતિ=નાશ પામવો. જેમ કે ઘટપદાર્થની

છ રિયતિ છે. ઉત્પન્ન થયા પહેલાં માટીમાં
માગલાવના પ્રતિયોગીરૂપથી રહે છે. પછી
ઠારણની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે,
પકવવામાં આવે છે, ઠોકર લાગતાં ઝોખરો
થાય છે અને ઝાખરો ભાંગી જાય છે-નાશ
પામે છે એ પ્રમાણે ફરેક પદાર્થમાં સમજવું.

ભૂતગ્રામચતુષ્ટય : ચાર પ્રકારનાં પ્રાણી-જરાયુજ,
અંડજ, રવેદજ અને ઉદ્દાસિજ.

ભૂમા : દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચયેદથી રહિત —
વ્યાપક પરમાત્મા. આનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા.
યો वै भूमा तत्सुखम् એ વ્યાપક પરમાત્મા છે
તે જ સુખરૂપ છે.

ભૂમિકા : જ્ઞાનનાં પગથિયાં. એ સાત છે : ૧
શુભેચ્છા-(સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન થવાની ઇચ્છા).
૨ સુવિચારણા-(અવશ્ય-મનન વડે વેદાંતવાક્યો-
નો વિચાર). ૩ તતુમાનસા-(નિર્દિધ્યાસનથી
સૂક્ષ્મ વસ્તુ વિચારવાની યોગ્યતા. મનની સૂક્ષ્મ
અવસ્થા-તતુતા). ૪ સત્વાપત્તિ-સાક્ષાત્કાર
(સવિકલ્પ સમાધિ). ૫ અસંસક્તિ-(સવિ-
કલ્પ સમાધિમાંથી નિર્વિકલ્પમાં જવું તે.
આસક્તિરહિત અવસ્થા). ૬ પદ્મયોભાવિની-

(નિવિકલ્પ સમાધિમાં લાંબો કાળ રહેવું તે)
અને ૭ તુચો-તુચંગા (પ્રાણીસ્થિતિ-સર્વદા
બ્રહ્મભય રહેવું તે અવસ્થા-સંપૂર્ણ નિષ્ઠા).
અજ્ઞાન=મોહનાં સાત પગથિયાં છે : ૧. બીજ
જાગ્રત, ૨. જાગ્રત, ૩. મહાજાગ્રત, ૪. જાગ્રત-
સ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન-જાગ્રત અને ૭. સુષુપ્તિ.

લેહ : સંજ્ઞતીય, વિજ્ઞતીય અને સ્વગત એવા ત્રણ
લેહ પદાર્થોના છે. સમાન જાતિવાળાનો પર-
સ્પર લેહ તે સંજ્ઞતીય લેહ કહેવાય છે. જેમ કે,
એક આંખાના આડનો બીજા આંખાના આડથી
લેહ છે. બીજા જાતના પદાર્થોથી જે લેહ તે
વિજ્ઞતીય લેહ છે. જેમ કે વૃક્ષથી પરધરનો લેહ;
અને અવયવ અને અવયવીનો લેહ તે સ્વગત
લેહ છે; જેમ વૃક્ષનો પાંદડાંથી, ફળથી, ડાળીથી,
ફૂલથી લેહ છે. વર્ણી જીવ, ઈશ્વર અને જડ
જગતના પરસ્પર પાંચ પ્રકારના લેહ થાય છે
તે આ પ્રમાણે છે : ૧ જીવ-ઈશ્વરનો લેહ, ૨
જીવ-જીવનો પરસ્પર લેહ, ૩ જીવ-જડનો લેહ,
૪ ઈશ્વર-જડનો લેહ અને ૫ જડ-જડનો લેહ.
આ બધા પ્રકારના લેહો તત્ત્વજ્ઞાનથી નિવૃત્ત
ધર્મ જાય છે.

ભોગ : સુખ-દુઃખનો અનુભવ તે.

અમરપંચક : જીવ, આત્મા અને બ્રહ્મ સંબંધી પાંચ પ્રકારની જ્ઞાતિ : ૧ જીવાત્મા પરમેશ્વરથી ભિન્ન છે એવી જ્ઞાતિ, ૨ આત્મામાં કર્તા-ભોક્તા-પણું પ્રતીત થાય છે તે વાસ્તવિક છે એવી જ્ઞાતિ, ૩ ત્રણ શરીરયુક્ત આત્મા સંગી છે એટલે કે આત્મા શરીરો સાથે સંબંધવાળો છે એવી જ્ઞાતિ, ૪ બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોવાથી વિકારી છે એવી જ્ઞાતિ અને ૫ કારણરૂપ બ્રહ્મથી જગત ભિન્ન છે અને સત્ય છે એવી જ્ઞાતિ. આ પાંચ પ્રકારની જ્ઞાતિ નિવૃત્ત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે પાંચ દષ્ટાંતનો ઉપયોગ છે : ૧ ભેદ-જ્ઞાતિની નિવૃત્તિમાં બિંબ-પ્રતિબિંબનું દષ્ટાંત. ૨ કર્તા-ભોક્તાપણાની જ્ઞાતિની નિવૃત્તિમાં સ્ક્રિટિકમાં લાલ પુષ્પની લાલ રંગની પ્રતીતિનું દષ્ટાંત. ૩ સંગજ્ઞાતિની નિવૃત્તિમાં ઘટાકાચનું દષ્ટાંત. ૪ વિકારજ્ઞાતિની નિવૃત્તિમાં રબળમાં સપંની પ્રતીતિનું દષ્ટાંત. ૫ બ્રહ્મથી ભિન્ન જગતની સત્યતાની જ્ઞાતિની નિવૃત્તિમાં કનકમાં કુંડળની પ્રતીતિનું દષ્ટાંત.

મહાકાશ : ઓરડામાંનું આકાશ. તે ઘટાકાચ કરતાં મોટું હોવાનું મનાયું છે.

મત્સર : ઈર્ષ્યા-ખીજની ચડતી સ્થિતિ સહન ન થઈ શકે તે.

મદ્ધ : ૧ મારા જેવો ખીજો કોણ છે એવી ચિંતાની વૃત્તિ અથવા હર્ષની વૃત્તિ તે મદ્ધ. ૨ વિદ્યા, ધન, કુળ, શીલ, તપ, યૌવન, સત્તા વગેરે નિમિત્તથી પોતે ખીજ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી ખુદિ તે મદ્ધ.

મન : અંતઃકરણની સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારી વૃત્તિ.

મનન : જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ ત્રણ મુખ્ય સાધનમાંનું એક; વેદાંતવાક્યોના શ્રવણ કરેલા અર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવું તે; છુવ અને પ્રહાનના અભેદની સાધક અને ભેદની બાધક યુક્તિઓ વડે અદ્વૈત પ્રજ્ઞાનું ચિંતન કરવું તે.

મનોમયકોશ : પાંચ કોશમાંનો એક. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન મળીને મનોમય કોશ થાય છે.

મલપાપ : રાગદ્વેષાદિ વિકારો, અંતઃકરણના મેલ છે.

મહંતત્ત્વ : (સાંખ્ય) સમષ્ટિ ખુદિ.

મહાકોશ : કાંઈ પણ ઉપાધિરહિત, સર્વત્ર એકરસ, વ્યાપક આકાશ.

મહાનાદમા : મહંતત્ત્વ.

મહાપ્રપંચ : સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ પ્રપંચોની સમષ્ટિ.

મહાવાક્ય : જ્ઞાનનાં સાક્ષાત્ સાધન વેદાંતવાક્ય, છવ અને બ્રહ્મની એકતાનું બોધક વાક્ય જેમ કે 'તત્ત્વમસિ-તે તુ છે.' 'અહં મદ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું.' 'અયમાત્મા મદ્મ-આ આત્મા બ્રહ્મ છે.' 'મજ્ઞાનં મદ્મ-મજ્ઞાનરૂપ આત્મા બ્રહ્મ છે.'

મહાયજ્ઞ : ઋષિયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને જૂતયજ્ઞ આ પાંચ મહાયજ્ઞ કહેવાય છે.

મંગલ : નમસ્કાર, આશીર્વાદ, વસ્તુનિર્દેશ.

માત્રાસ્પર્શ : ઈદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો સંબંધ.

માયા : સ્વરૂપનું વિસ્મરણ; શુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ; ઈશ્વરની ઉપાધિ; પ્રધાન. આવરણ અને વિશેષ એ બે એની શક્તિ છે.

મિથ્યાત્મા : સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ શરીર.

મુક્તા : ચાર પ્રકારના મનુષ્ય છે, તેમાં જેને ત્રણ શરીરથી સિત્ત પોતાના સ્વરૂપનું બ્રહ્મરૂપે અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય તે મુક્ત કહેવાય છે.

મુક્તિ : હું કતો છું, બોક્તા છું, એ પ્રકારનો પ્રાંતિજન્ય ભાવ ત્યજીને આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી એ મુક્તિ છે. મુક્તિ ચાર

પ્રકારની છે : સાલોઘ્ય, સામીઘ્ય, સાદ્ગ્ય અને સાધુઘ્ય. વેદાંત કવલ્યમુક્તિ અંગીકાર કરે છે, જે પ્રાપ્ત કરનારને ફરીથી આ લોકમાં પાછા ફરવું પડતું નથી. વળી શુલ્ક-મુક્તિ અને વિદેહ-મુક્તિ પણ છે.

સુખ્યાત્મા : સાક્ષી, ફટસ્થ.

સુસુષુ : ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર.

સુસુષુતા : જ્ઞાનના વિવેકાદિ સાધનચતુષ્ટયમાંનું એક. સંસારના જન્મ-મરણરૂપ બંધનમાંથી છૂટવાની દૃઢ ભુદ્ધિ અને મોક્ષની ઇચ્છા.

મૂઢતા : ચિત્તની પાંચ અવસ્થા છે, તેમાંની બીજી નિદ્રા, આલસ્ય આદિ તમોગુણના પરિણામને મૂઢતા કહે છે.

મૂલાવિદ્યા-મૂલાજ્ઞાન : શુદ્ધ સાક્ષીરૂપ ચિત્તન્યને ઢાંકે તે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન.

મેઘાકાશ : મેઘ એટલે વાદળ, તેમાં રહેલું આકાશ તથા તેમાંના જળમાં પડેલું આકાશનું પ્રતિબિંબ તે બંને મેઘાકાશ કહેવાય છે.

ત્રૈવિચતુષ્ટય : મૈત્રી, મુક્તિ, કરુણા અને ઉપેક્ષા, આ જ્ઞાનીની બાવનાના ચાર પ્રકાર છે, પોતાની

સમાન હોય તેની સાથે મિત્રતા રાખે છે. પોતાથી આગળ વધેલાની સાથે મુઠિતા બાવથી-આનંદ પામવારૂપ બાવથી રહે છે. પોતાથી નિમૂઠ અથવા દુઃખીને જોઈ ને કરુણા-બાવ પ્રગટ કરે છે અને પાપીની તન્દ્ર ઉપેક્ષા વૃત્તિથી રહે છે.

મોક્ષ : અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ; પરમાત્માને સ્વસ્વરૂપે જાણવો તે; આત્મસાક્ષાત્કાર; અરોપ અજ્ઞાનભંગ; મોક્ષના પાંચ પ્રકાર છે : સાદૃશ્ય, સાલોક્ય, સાંનિધ્ય, સાયુજ્ય અને કેવલ્ય. આ પાંચમાં કેવલ્યમોક્ષ એ જ ખરે મોક્ષ છે. બાકીના ઉપાસનાના રૂપરૂપે પ્રાપ્ત થતાં લોકાંતરમાં ઉચ્ચ સ્થિતિરૂપ છે; પરંતુ ત્યાંથી પાછા જન્મવું પડે છે.

મુક્તિર્હિત્યાઽન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ।

મોક્ષ તો અન્યથા રૂપેને છોડી પોતાના સ્વરૂપે સ્થિતિ કરવી તે છે. સ્વરૂપનું સ્મરણ.

મોક્ષ-દ્વારપાલ : શમ, સંતોષ, વિચાર અને સત્સંગ.

મોહવૃત્તિ : આનંદમય ઠોશની ત્રણ વૃત્તિમાંની એક; ઇષ્ટ વસ્તુના લાભથી જે સુખ થાય તે.

મોહ : સત્ય-અસત્ય, આત્મા-અનાત્માના સ્વરૂપ-
નો વિવેક ન હોવો તે; ક્તાશોક્તારૂપ બુદ્ધિ;
અજ્ઞાન; જ્ઞાતિ.

યજ્ઞ : જે વડે પરબ્રહ્મનું યજ્ઞન થાય તે કર્મ.
૧ ઋષિયજ્ઞ, ૨ દેવયજ્ઞ, ૩ પિતૃયજ્ઞ, ૪ મનુષ્ય-
યજ્ઞ અને ૫ ભૂતયજ્ઞ એ પાંચ પ્રકાર છે.

યમ : અષ્ટાંગ યોગનું પહેલું અંગ. અહિંસા,
સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિવ્રજ,
- આટલા યમ કહેવાય છે. આ યમ અધ્યાત્મ
ઈમારતના પાયારૂપ છે.

યુક્તયોગી : સર્વકાળ પદાર્થના જ્ઞાનવાળો યોગી;
ઈશ્વરને યુક્તયોગી કહેવાય.

યુક્તિ : તર્ક; દષ્ટાંત.

યુગ્મનયોગી : ચિંતન કરવાની સાથે જ જેને
સઘળું જ્ઞાન થાય તે યુગ્મનયોગી.

યોગ : ચિત્તવૃત્તિનિરોધ, ઉપાસના, આત્મસાક્ષા-
ત્કાર; જીવનું પરમાત્મા સાથે જોડાણ. આ
યોગનાં આઠ અંગ છે : યમ, નિયમ, આસન,
પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ.
રાજયોગ અને હઠયોગ એવા બેના બે પ્રકાર
છે, જે જાતના સાધનનું અવલંબન લઈને

પરમાત્મા સાથે જોડાણ કરવામાં આન્યું હોય તે સાધનની સાથે યોગ શબ્દ લાગી તે તે પ્રકારના યોગ બને છે. જેમ કે જ્ઞાનયોગ, શક્તિયોગ, કર્મયોગ, લયયોગ, મંત્રયોગ, અરપચંયોગ વગેરે.

યોગક્ષેમ : અપ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તનું રક્ષણ.

યોગભૂમિકા : ૧ વાણીલય, ૨ મનોલય, ૩ બુદ્ધિ-લય, ૪ અહંકારલય; અથવા નીચે પ્રમાણે પાંચ : ૧ ક્ષેપ-રાગદ્વેષ વડે થતી ચિત્તની અચંચતા. ૨ વિક્ષેપ-બહિર્મુખ ચિત્તની કદાચિત્ થતી ધ્યાનયુક્તતા. ૩ મૂઢનિદ્રા, તંદ્રાયુક્તતા. ૪ એકાગ્ર અને ૫ નિરોધ.

યોગવૃત્તિ : શબ્દના અવયવોના મળવાથી તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન કરવાનું શબ્દમાં રહેલું સામર્થ્ય. જેમ કે પાચક+પચ=રાંધવું+અક= કરનાર=રસોઈ કરનાર આવો અર્થ થયો.

યોગાદૃઢિવૃત્તિ : અવયવો તથા સંકેત વડે યોતાના અર્થને જણાવવાનું પદમાં રહેલું સામર્થ્ય. જેમ કે પંકજ.

યોગ્યતા : એક પદાર્થનો અન્ય પદાર્થ સાથેનો યોગ્ય સંબંધ. જેમ કે વૃક્ષને અગ્નિ વડે સિંચે

છે : આમાં અગ્નિમાં જલ પેઠે સિંચવાની યોગ્યતા નથી. માટે અગ્નિ શબ્દનો બોધ થાય નહિ. યોગ્યતા વિના પદાર્થબોધ થતો નથી.

રજ્જેગુણુ : પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણુમાંનો બીજો ગુણુ, જે દેહીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે અને વિષયો-માં રાગ ઉપજાવે છે તથા કામ, ગર્વ, ક્રોધ, તૃષ્ણાદિ ઉત્પન્ન કરે છે.

રસ તથા રસ ગુણુ : ૧ મધુર, ૨ અમ્લ (ખાટો), ૩ લવણ (ખારો), ૪ કટુ (કડવો), ૫ કષાય (તૂરો) અને ૬ તિક્ત (તીખો). રસગુણુ પૃથ્વી અને જળ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે. પૃથ્વીમાં છ પ્રકારનો રહે છે અને જળમાં એકલો મધુર રસ રહે છે.

રસાસ્વાદ : નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ચાર વિષ્ણુ છે તેમાંનું એક; સત્ત્વગુણુનો પ્રકાશ થતાં જે આનંદ, જ્ઞાન, સિદ્ધિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ ચિત્ત-ને આનંદ પામવા દર્ધ આગળ ન લર્ધ જવું તે; સર્વિકલ્પ સમાધિમાં થતો વિશેષ; નિવૃત્તિ-જન્ય અને સૌપાધિક આનંદ તે રસાસ્વાદ. તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જતાં અટકાવ કરે છે. સંપ્રજાત સુખની ઇચ્છા.

રાગ : વિષયોમાં પ્રીતિ, રનેહ, હનકટ ઇત્યાદિ-નૃપ્પા.

રાજયોગ : હવ-પ્રદાની એકતા કરવા માટે આપન-
મનુષ્ય અને સમજૂમિકાંદિ જ્ઞાન કમરૂપ આધારો
નો ઉપયોગ કરી ચિત્તવૃત્તિને મારવી તે.
ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો અભ્યાસ કરી
ચિત્તને 'યેવાક્રમ બનાવવું' તે. પ્રાણને રાહી
પ્રાણાયામ કરી ચિત્તનો વિશેષ અટકાવવો તે
તકયોગ કહેવાય.

રૂઢિવૃત્તિ : આ ગ્રંથનો આ જ અર્થ થાય એવા
લોઠાના સ્થિત પ્રમાણે પાતાના અર્થને ખતા-
વવાનું પદમાં રહેલું સામર્થ્ય. જેમ કે પદ,
પદ, વગેરે.

રૂપ તથા રૂપગુણ : ૧ પોળો, ૨ નીલ, ૩ રક્ત,
૪ પીત, ૫ હરિત (લીલો), ૬ કપીશ
(ભૂખરો) અને ૭ ચિત્ર (કાબરચિતરો).
એ રૂપગુણ પૃથ્વી જળ તેજ એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં
છે. પૃથ્વીમાં સાતે પ્રકારનાં રૂપ છે. જળ અને
તેજમાં એકલો પોળો (શુકલ) ગુણ રહે છે.

લક્ષણ : અસાધારણ ધર્મ; જે ધર્મ પાતાના લક્ષ્ય
સિવાય બીજે રહે નહિ તેવો ધર્મ. જેમ કે
ગોઠડીવાળી ગાય. અટ્ટી ગોઠડીપણું ગાય

સિવાય કોઈ પ્રાણીમાં રહેતું નથી. તેથી તે ગાયનો અસાધારણ ધર્મ છે, તેથી તે ગાયતું લક્ષણ છે. એના બે પ્રકાર છે : ૧ તટસ્થ લક્ષણ અને ૨ સ્વરૂપ લક્ષણ.

લક્ષણદોષ (૩) : ૧ અવ્યાપ્તિદોષ, ૨ અતિ-
વ્યાપ્તિદોષ અને ૩ અસંભવદોષ.

ત્રણ દોષથી રહિત જે લક્ષણ તે નિદોષ લક્ષણ છે.

લક્ષણાવૃત્તિ : જ્યાં શબ્દનો વાચ્ય અથવા મુખ્ય અર્થ લાગુ ન પડે ત્યાં શબ્દનો પરંપરા સંબંધ જોઈ અર્થ કરવો તે; ‘શક્યસંવંધો લક્ષણા-
શક્યાર્થના સંબંધને લક્ષણ કહે છે.’ આ લક્ષણના ત્રણ પ્રકાર છે : ૧ જહતી, ૨ અજ-
હતી અને ૩ સાગત્યાગ અથવા જહતી-
અજહતી લક્ષણ.

લક્ષ્ય અર્થ : લક્ષણા વૃત્તિથી બાજુવા યોગ્ય અર્થ,
ગર્ભિત અર્થ; તાત્પર્યાર્થ.

લય : નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં ચાર વિષ્ણુ છે તેમાંનું
પહેલું; નિદ્રા, આલસ્ય આદિ એક રીતે વૃત્તિનો
અભાવ, નાશ; કાર્યની કારણરૂપે સ્થિતિ-
કારણમાં નિવૃત્તિ એ લય છે. ઉપાદાન કારણ
વિદ્યમાન છતાં કાર્યનો જે તિરોધાન-માત્ર છે

તેનું નામ લય.

લયચિંતન : કાર્યનેા કારણમાં લય કરી કારણરૂપ
જાણી ધ્યાન કરવું તે; જેમ કે પૃથ્વીનું કારણ
જલ છે, જલનું કારણ તેજ છે, તેજનું કારણ
વાયુ છે, વાયુનું કારણ આકાશ છે, એ રીતે
સર્વ પ્રપંચનું કારણ ઈશ્વર છે, તેથી જગત
ઈશ્વરથી ભિન્ન નથી. એમ જાણી ધ્યાન કરવું
તે લયચિંતન છે.

લાઘવ : (ન્યાય) ઓછામાં ઓછા તત્ત્વનેા સ્વીકાર
કરી વધારેમાં વધારે ખુલાસો મળે તે લાઘવ
શુભ છે; જેમાં ગૌરવહોય આવતો ન હોય.

લિંગ : (ન્યાય) હેતુ. જેમ કે ધૂમ તે અગ્નિનું લિંગ
છે, વેદાંતવાક્યોના તાત્પર્યનેા નિશ્ચય કરવામાં
છે યુક્તિ છે તે વક્ત્રિય કહેવાય છે : ૧ ઉપ-
ક્રમ-ઉપસંહાર ૨ અભ્યાસ, ૩ અપૂર્વતા, ૪
ફલ, ૫ અર્થવાદ અને ૬ ઉપપત્તિ. એ વક્ત્રિ-
લિંગ છે.

લિંગપરામર્શ : (ન્યાય) લિંગ એટલે કાર્ય
ઉપરથી કારણનું જ્ઞાન થાય તે; ધુમાડાના
જ્ઞાનથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય તે ધૂમજ્ઞાન પરામર્શ
કહેવાય છે.

લિંગશરીર : છવનાં ત્રણ શરીરમાંનું એક; પંચ-
 પ્રાણ, પંચશાનેન્દ્રિય, પંચકર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ,
 ચિત્ત અને અહંકાર એ સર્વ મળી લિંગશરીર
 કહેવાય છે—સૂક્ષ્મ શરીર.

લેશાવિદ્યા : ૧ પ્રારબ્ધકાર્યને સંપાદન કરવામાં
 કુશળ એવી એક પ્રકારની અવસ્થા તે લેશા-
 વિદ્યા. ૨ ધોઈ નાખેલા લસણના વાસણમાં
 પાછળ રહેલી લસણની વાસની પેઠે રહેલો
 અવિદ્યાનો સંસ્કાર તે લેશાવિદ્યા. ૩ પ્રારબ્ધ
 એવા વર્તમાન દેહાદિ સમાપ્ત થતાં સુધી ચાલ્યા
 કરે, એમ થવાના હેતુરૂપ વિલેપશક્તિનો જે
 અંશ તે લેશાવિદ્યા.

લોક : પ્રાણીઓને કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ લોગ-
 વવાનું જે સ્થાન તે લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને
 પાતાળ એમ ત્રણ લોક છે. વળી ૧ ભૂરૂ; ૨
 બુવરૂ, ૩ સ્વરૂ, ૪ મહલોક, ૫ જનલોક, ૬
 તપલોક અને ૭ સત્યલોક એમ સાતલોક છે.

લોકૈષણ : લોકમાં કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા-તૃષ્ણા.

લોભ : પોતાના માનેલા પદાર્થોનો ત્યાગ સહન
 થવો તે.

વહતોબ્યાધાત : (ન્યાય) જોણવામાં ૯ હોય આવે તે; જેન કે મારા ગુણમાં હજી નથી. હજી ન હોય તો 'મારા ગુણમાં હજી નથી' આ વચન પણ જોડી શકાય નહિ. એટલે જોણતાં ૯ વિશેષ આવે છે. તે વહતોબ્યાધાતરોપ છે.

વર્ણ : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે.

વસ્તુ : સત્, ચિત્, આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ, શુદ્ધ ચિત્ત, આત્મા.

વસ્તુપચ્છેદ : પદાર્થનેા અન્ય વસ્તુ વડે વિભાગ.

વંદન ભક્તિ : પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રેમપૂર્વક દીન ભાવથી નમસ્કાર કરવા તે.

વંધ : વેદાન્ત, શુદ્ધ અને ઇશ્વર.

વાક્ય : આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને આસક્તિ, એ ત્રણવાળો જો પડેનો સમૂહ તે વાક્ય. વાક્યના પ્રકાર એ છે : ૧ લૌકિક-આત્મપુરુષે કહેલું, ૨ વૈદિક-સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે કહેલું અથવા ૧ અવાન્તર વાક્ય-'ઇશ્વર છે' એમ પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે, ૨ મહાવાક્ય-'સત્યમસિ' એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે.

વાચ્યાર્થ : શબ્દની શક્તિ-વૃત્તિ વડે જાણવામાં આવતો અર્થ; મુખ્ય અર્થ, શક્યાર્થ શબ્દનો સીધો અર્થ.

વાણીના પ્રકાર : પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી. પરા નાલિમાં છે, પશ્યન્તીનું સ્થાન હ્રદય છે. મધ્યમા કંઠના મધ્યભાગમાં રહે છે, અને શુભ, હાંત હોઠ વગેરેમાં વૈષ્ણરી રહે છે.

વાદ : તત્ત્વવસ્તુના બોધની ઇચ્છાવાળા બે પુરુષોની પ્રશ્ન-ઉત્તરરૂપ જે કથા તેનું નામ વાદ. ૧ પ્રતિબિંબવાદ; ૨ અવચ્છેદવાદ. અથવા ૧ આરંભવાદ, ૨ પરિણામવાદ અને ૩ વિવર્તવાદ. ૧ વાદ-શુરેશિષ્ય-સંવાદ, ૨ અદ્યવાદ-યુક્તિપ્રમાણકુશળ પાંડિતનો વાદ (પોતાના મતનું મંડળ અને સામા પક્ષના મતનું ખંડન). ૩ વિતંડાવાદ.

વાસનાત્રય : લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસના; લોકાન્તરમાં જવાની ઇચ્છા તે લોકવાસના. શરીર હું છું એમ માની તેને પુષ્ટ કરવાની ઇચ્છા તે દેહવાસના. અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાની ઇચ્છા તે શાસ્ત્રવાસના. તેનો એક પ્રકાર પાઠવાસના પણ છે. શાસ્ત્રોનો

પાઠ કર્યો કરવો તે.

વાસનાનંદ : વિષયો વિના બ્રહ્માનંદની વાસનાથી સુખ થાય છે. જેમ કે સુષુપ્તિમાં બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કર્યો પછી જાગ્યે થતાં તેના સંસ્કારો થોડો સમય રહે છે. અને જેને હીપે ફરીને તે સ્થિતિમાં જવા પ્રયત્ન કરાય છે, તે બ્રહ્માનંદની વાસના છે. એ જ વાસનાનંદ છે.

વિકર્મ : વિરુદ્ધ કર્મ-નિષિદ્ધ કર્મ-શાસ્ત્રે જે કર્મ કરવાની ના પાડી છે તે કર્મ.

વિકાર : ૧ જન્મ, ૨ અસ્તિત્વા (પૂર્વ અવિદ્યમાનનું અસ્તિત્વમાં આવવું તે), ૩ વૃદ્ધિ, ૪ વિપરિણામ, ૫ અપક્ષય અને ૬ વિનાશ.

વિક્ષેપ : ચિત્તની પાંચ અવસ્થામાંની ત્રીજી અવસ્થા; ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત ચિત્તની બાહ્ય વૃત્તિ થાય તે વિક્ષેપ કહેવાય છે. અથવા સ્વપ્ન, સૂક્ષ્મ જે શરીર સહિત ચિદાભાસ વિક્ષેપ શબ્દથી કહેવાય છે.

વિક્ષેપશક્તિ : પ્રપંચ (જગત) અને તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું જે અધ્યાનમાં સામર્થ્ય છે તે.

વિચારણા : વિવેકાદિ ચાર સાધન સંપાદન કરી તથા સફળરૂપે વિધિવત્ શરણ કરી તેમની

પાસેથી સત્યાચતુઃ શ્રવણ કરવું અને તેમણે ઉપદેશ કરેલા વિષયનું મનન કરવું તે. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકામાંની બીજી ભૂમિકા.

વિજ્ઞાન : દ્રશ્યમાત્રનો ગાઢ ઘર્ષ જાય અને એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, એવો અનુભવ થાય તે; બુદ્ધિ.

વિજ્ઞાનમયકોશ : પાંચકોશમાંનો એક; પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ • કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનવાદ : બુદ્ધધર્મી યોગાચારનો મત; જેઓ માને છે કે સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિથી બિન્ન નથી, અને બુદ્ધિ ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ છે. સર્વ જ્ઞાનિક જ્ઞાનિક-આ સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક બુદ્ધિરૂપ છે. તેમાં પણ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન અને આલયવિજ્ઞાન એવા બે પ્રકાર છે.

વિતંડાવાદ : (ન્યાય) જે વાદમાં પોતાનો મત સ્થાપન કરવામાં આવતો નથી, પણ માત્ર સામા પસંદગી કરવામાં આવે છે.

વિત્તૈપણા : દ્રવ્યાદિ સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા.

વિદેહભુક્તિ : પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવાથી ત્રણે દેહરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ થવો અને ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ

રાહી જુવું તે; સંસારરૂપ પ્રપંચની પ્રતીતિરહિત-
બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ.

વિદ્યા : બ્રહ્મજ્ઞાન.

વિદ્યાનંદ : બ્રહ્મજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતું સુખ અથવા
આનંદ; શાસ્ત્રવિચારથી પ્રાપ્ત થતો કૃતકૃત્યનો
આનંદ.

વિદ્વત્સંન્યાસ : ચિત્તની શાંતિ માટે તત્ત્વજ્ઞાની જે
સંન્યાસ બહુ કરે છે તે. વિદ્વત્સંન્યાસીના
બાહ્યચિહ્ન ને આચાર પરમહંસ જેવાં અથવા
અબ્યક્ત હોય છે.

વિનિગમવિરહ : (ન્યાય) છ દોષમાંનો એક; એક
નિર્લેપ્યાત્મક સુદ્ધિનો અભાવ.

વિપરીત ભાવના : આત્મા દેહાદિ રૂપ છે. અથવા
'જગત સત્ય છે' એમ માનવું તે; વસ્તુના
વાસ્તવિક સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી તેના વિપે જુઠા
પ્રકારની બુદ્ધિ કરવી તે; મિથ્યા જ્ઞાન.

વિપર્યય : જ્યાં જે વસ્તુ નથી ત્યાં તે છે તેમ
માનવું તે; જમ; જેમ છીપમાં રૂપ લાસે છે
તેમ આ સઘળો પ્રપંચ અધિજ્ઞાન બ્રહ્મમાં લાસે
છે, તે વિપર્યય છે; બિલદું ભાસવું.

વિભુ : વ્યાપક; પ્રદા.

વિમર્શ : વિવેકપૂર્વક વિચાર.

વિરાગ : આ લોક તથા પરલોકના પદાર્થોના ભોગોમાં અરુચિ તે વિરાગ.

વિરાટ : સર્માદિ સ્વપ્ન પ્રપંચ સહિત ચેતન; વૈશ્વાનર.

વિવર્તકારણુ : પૂર્વ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ તે વિવર્તી ઉપાદાનકારણુ છે. સ્વરૂપમાં કેઈ પણ જાતનું પરિણામ થયા વિના-કર્યા વિના-જે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે-પ્રતીત કરાવે તે વિવર્તી કારણુ. જેમ બ્રહ્મમાં જગત અથવા દોરીમાં સપ્ બાસે, ત્યાં બ્રહ્મનો અને દોરીનો વિવર્ત એટલે જ્ઞાતિ અથવા કલ્પના છે.

વિવર્તવાદ : અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં દોષના યોગથી જુદા રૂપે પદાર્થ જણાવ્ય છે એવું કથન, તે વિવર્તવાદ કહેવાય છે.

વિવિદિપા સંન્યાસ : પરમ તત્ત્વને જાણવા માટે જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે.

વિવેક : ૧ જ્ઞાનનાં ચાર સાધનમાંનું પ્રથમ સાધન
૨ નિલ-અનિલ, સત્ય-અસત્યનું પૃથક્કરણ

કરવું તે; તેનેા પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરવો તે. ૩ આત્મા નિત્ય છે અને આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સુદ્ધિત વડે વિચાર તેનું નામ વિવેક છે. ૪ સાક્ષી આત્માને પાંચ કૌશથી ભુટો કરીને નિશ્ચય કરવો તે વિવેક કહેવાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત : અદ્વૈતના ત્રણ પ્રકાર છે તેમાંનો એક રામાનુજઆચાર્યનો એ મત છે. એમાં બ્રહ્મ, ચિત્ત (હવ) અને અચિત્ત (જડ) એમનો ભેદ માને છે.

વિશુદ્ધ : અવિદ્યારૂપ મળથી રહિત.

વિશેષ ચૈતન્ય : અંતઃકરણની વૃત્તિના અવલંબમાં સ્થિર થયેલું ચૈતન.

ક્ષિપ્ર : ઘ્વાંત, સ્ફુટ અભિગાની હવ.

વિપય : ભોગનાં સાધન-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો છે. ૧ એ તન્માત્રાઓ પણ કહેવાય છે. ૨. શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધમાંનો એક બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા વેદાંતશાસ્ત્રનો વિષય (પ્રતિપાદ) છે.

વિષયાનંદ : વિષયો પ્રાપ્ત થવાથી તેના ભોગની હંચા શાંત થઈ મન અંતર્ભુજ થાય ત્યારે

મનની વૃત્તિમાં આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે.

વિપયી : આ લોક અને પરલોકના વિહિત વિષયો સંપાદન કરવા માટે વિહિત ઉદ્યોગ કરનાર.

વિસંવાદી ભ્રમ : જે મિથ્યા જ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થતાં ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય તે.

વૃત્તિ : અંતઃકરણ અથવા અજ્ઞાનનું પરિણામ વિશેષ શબ્દનો પોતાના અર્થ સાથેનો સંબંધ. શબ્દની જે વૃત્તિ છે : ૧. શક્તિવૃત્તિ અને ૨. લક્ષણવૃત્તિ. શબ્દનિર્વાહના સાધનને પણ વૃત્તિ કહે છે.

વૃત્તિના પ્રકાર : પ્રમાણ, વિષયય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિ. તથા ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ એવા ભેદ પણ છે.

વૃત્તિવ્યાપ્તિ : વૃત્તિનો વિષય. બુદ્ધિવૃત્તિનો સફલાવ. અંતઃકરણનું વિષયાકાર પરિણામ તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ.

વૃદ્ધ : અવસ્થાવૃદ્ધ, વ્યતિવૃદ્ધ, આશ્રમવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ. ધર્મવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ આ છ વૃદ્ધો ગણાય છે.

વેદ : ૧ જે વાક્ય મનુષ્યે રચેલું ન હોય તે વેદ. ૨ ધર્મનું અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારું અપૌરુષેય પ્રમાણરૂપ વાક્ય તે વેદ (મધુસૂદન). ૩ મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુદાય તે વેદ. આ

વેદ ચાર છે : ઋગ્વેદ. યજુર્વેદ. સામવેદ અને અથર્વવેદ.

વેદના કાંડ (૩) : કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ.

વેદાંગ : ૧ શિક્ષા, ૨ કલ્પ, ૩ વ્યાકરણ, ૪ નિરુક્તિ
૫ છંદ અને ૬ જ્યોતિષ.

વેદાંત : વેદનો છેવટનો ભાગ. ઉપનિષદ, વર્ણદર્શન-
માંનું એક દર્શન; ઉત્તરમીમાંસા, કેવલાદૈતવાદ.

વૈખરી વાણી : ઠંઠ, તાણુ આદિ સ્થાનેથી ઉચ્ચારાતા
શબ્દરૂપ વાણી.

વૈરાગ્ય : સાધનચતુષ્ટયમાંનું જ્ઞાનનું ખીલું સાધન;
આ લોકના તથા પરલોકના વિષય-ભોગોમાં
મુગ્ધા અથવા પ્રીતિનો અભાવ ન થવો તે.

વૈરાગ્યકારણ : વિષયોમાં દોષદર્શન વૈરાગ્યનું
કારણ છે.

વૈરાગ્યફલ : વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોમાં
પણ ચિત્તની જે અટીનતા છે તે વૈરાગ્યનું ફળ છે.

વૈજ્ઞાનર : સમગ્ર સ્વૂત પ્રપંચ સંહિત ચેતન;
વિરાટ, અગ્નિ.

વ્યક્તિ : અનેકમાં અનુગત રહેનાર એક ધર્મજાતિને
જે આશ્રય તે વ્યક્તિ છે.

વ્યતિરેક : અભાવ; ત્યાગ.

વ્યભિચાર : (ન્યાય) વિયોગ; અપવાદ.

વ્યભિચારી : (ન્યાય) સર્વદા એકરૂપે નહિ રહે-
નાર; જે વસ્તુ ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન
હોય તે; સર્વમાં વ્યાપક નહિ એવું; અવસ્થા-
તર-ધર્મોત્તરવાળું.

વ્યષ્ટિ : એક; છવ.

વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન : છવની ઉપાધિ અવિદ્યા; કારણ-
શરીર; આનંદમય કૈાચ; સુષુપ્તિ અવસ્થા;
સ્વૃક્ષ્ણસૂક્ષ્મ શરીરનું લયસ્થાન.

વ્યષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર : તેજસની ઉપાધિ, એક
સૂક્ષ્મ શરીર.

વ્યસન : છષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુમાં ચિત્તનું લાગી
રહેવું તે વ્યસન છે.

વ્યાપ્તિ : (ન્યાય) સાહચર્યનો વિષય; ધુમાડો
અને અગ્નિ સાથે રહે તે સાહચર્ય-સ્વાભાવિક
સંબંધ; જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય
એવો નિયમ તે વ્યાપ્તિ. વૃત્તિવ્યાપ્તિ, કલ-
વ્યાપ્તિ એ જે પ્રકાર છે.

વ્યાવર્તિક : ભેદ બતાવનારું; વિશેષણરૂપ.

વ્યાવહારિક જીવ : સામાન્ય અંતઃકરણરૂપ જીવ.

વ્યાવહારિક સત્તા : ત્રણ પ્રકારની સત્તામાંની એક, જે ઇન્દ્રિયશ્રેષ્ઠિ એટલે દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ પ્રપંચમાં છે, અને જેનો બાધ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે તે; જન્મ, મરણ, બંધ, મોક્ષ આદિ વ્યવહારને સિદ્ધ કરવાવાળી જે સત્તા એટલી વિદ્યમાનતા અથવા હોવાપણું તે.

શક્તિ : બ્રહ્મને આશ્રયે રહેતારી માયા; આવરણ અને વિશ્લેષ એ બે પ્રકાર એના છે.

શક્તિવૃત્તિ : શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ; જેથી શક્યાર્થ કે વાચ્યાર્થ થાય છે તે.

શક્યાર્થ : શબ્દનો મુખ્ય અર્થ; વાચ્યાર્થ.

શબ્દ : આકાશમાંનો (ઓવગ્રાહ્ય) ગુણ; પંચ તન્માત્રા અથવા પંચ વિષયમાંનો એક.

શબ્દપ્રમાણ : યથાર્થ વક્તાનું કહેલું વચન. યથાર્થ વક્તા-સત્યવક્તા. શાસ્ત્રપ્રમાણ.

શબ્દપ્રવૃત્તિ : જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંબંધ, આર શબ્દ પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત છે, બ્રહ્મમાં તેમની પ્રવૃત્તિ નથી એમ વિચારવું.

શબ્દબ્રહ્મ : વેદ; પ્રણવ.

શબ્દવૃત્તિ : શબ્દના અર્થનો પ્રકાર, શક્તિવૃત્તિ અને લક્ષણાવૃત્તિ એવા એના બે ભેદ છે.

શત્રુ(અરિ)વર્ગ : પરલોકના વિરોધી આંતર-શત્રુઓનો સમૂહ તેમાં કામ-ઈચ્છા અથવા પ્રાપ્ત વસ્તુના લોગની ઇચ્છા, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર.

શમ : પદ સંપત્તિમાંની પ્રથમ; મનોનિગ્રહ; મનને બહિર્મુખ થતું અટકાવતું તે, મનની શાંતિ.

શરીર : પૂર્વજ-એનાં પુણ્યપાપરૂપી કર્મોથી બંધાયેલું સુખદુઃખના લોગનું સ્થાન; સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા એના ત્રણ પ્રકાર છે.

શાસ્ત્ર : શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્રાદિ શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

શાંતાવૃત્તિ : હર્ષ, વેરાગ્ય, ક્ષમા, ઉદારતાદિ સત્ત્વ-ગુણની વૃત્તિ શાંતવૃત્તિ છે.

શાંતાત્મા : શુદ્ધ બ્રહ્મ.

શુદ્ધાદૈત : વક્ષલાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ. એમાં માયાના અધ્યાસથી ત્રુષ્ટિ થાય છે એમ માનવામાં આવતું નથી, પણ માયારહિત શુદ્ધ બ્રહ્મના આવિર્ભાવ-તિરોલાવથી સૃષ્ટિ થાય છે, એમ

માને છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય વિરુદ્ધ કર્મનો આધાર છે, એમ પણ માને છે.

શુભેચ્છા : આ વિશ્વમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને તજવા યોગ્ય ને શુભ અને શાસ્ત્રથી જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકામાંની પ્રથમ ભૂમિકા.

શૂન્યવાદી : સર્વજનું કારણ અભાવ છે, જગત શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને શૂન્યરૂપ છે એમ માનનારા ભુદ્ધધર્મી માધ્યમિક 'સર્વે શૂન્યં શૂન્યમ્-સર્વશૂન્ય છે' એ એમનો સિદ્ધાંત છે.

શેષ : અંગીભૂત અથવા બાકી રહે તે.

શેષશેષીભાવ : શેષપણું; ગૌણપણું.

શોકનાશ : મારા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં શોક દુઃખાદિ તથી એમ જાણવું તે.

શ્યાલસારમેયન્યાય : પ્રયોજન જાણ્યા વિના સમાન સંજ્ઞા અથવા નામથી જમ થાય તે; પોતાની શાળા અને કૂતરાનું એક જ નામ હોય તો એકને વિષે જોલતાં જીભને માટે જોલાય છે એમ સમજવામાં આવે તે.

શ્રદ્ધા : પદ્મપત્તિમાંની એક; શુભ અને શાસ્ત્ર ઉપર વિશ્વાસ.

શ્રવણ : જ્ઞાનનાં અંતરંગ સાત સાધનમાંનું એક; વેદાંતવચ્ચનો વડે શ્રવણની એકતાનું વિવેચન સાંભળવું તે; શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના મુખથી મહાવાક્યોનો યથાચોગ્ય અર્થ સમજવો તે.

શ્રવણસહિત : યોગીના ઈષ્ટદેવતા ગુણાતુવાદ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સહિત સાંભળવા તે.

શ્રવણલિંગ : (૬) ઉપક્રમોપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ.

શ્રુતિ : ઉપનિષદ; વેદાન્ત; વેદવચન.

શ્રોત્રિય : વેદ અને ઉપનિષદોનો અર્થપૂર્વક સારો અભ્યાસ જેણે કર્યો હોય તે.

પદ્મભિર્મિ : જ્વા, મરણ, ભૂખ, તરસ, શોક અને મોહ એ છ ભિર્મિ છે. તેમાં જ્વા, મરણ એ ત્યક્ત શરીરની ભિર્મિ છે. ભૂખ, તરસ એ પ્રાણની ભિર્મિ છે અને શોક અને મોહ એ મનની ભિર્મિ છે.

પદ્મદોષ : (ન્યાય) ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપક અને નિત્ય છે, તેથી લિંગ રીતે માનતાં જે નડતર આવે તે દોષ કહેવાય છે. આ દોષ છ પ્રકાર-

ના છે : આત્માશ્રય, અન્યોન્યાશ્રય, ચક્રિકા, અનવસ્થા, વિનિગમનાવિરહ અને પ્રાગ્વૌપ.

પદ્શાસ્ત્ર : દર્શન-ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાંત એ પદ્શાસ્ત્ર અથવા પદ્દર્શન છે.

પદ્સંપત્તિ : સાધનચતુષ્ટયમાંતું ત્રીણું સાધન; શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિહા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન, એ છ સંપત્તિ કહેવાય છે.

પદ્ભાગ (ઉચ્ચરના) : ૧ સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ૨ સમગ્ર ધર્મ, ૩ સમગ્ર યશ, ૪ સમગ્ર શ્રી, ૫ સમગ્ર જ્ઞાન અને ૬ સમગ્ર વૈરાગ્ય.

પદ્ભાવ : પદાધોની છ અવસ્થા : હોણું, ઉપજ થવું, વધવું, પરિણામ પામવું, ઘટવું અને નાશ પામવું. એ છ ભાવવિકાર છે.

પદ્લિંગ : વેદાર્થ નિર્ણય કરવાની છ સુક્તિ : ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફક્ત અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ.

સકામકર્મ : ફલેચ્છા સહિત કર્મ.

સખ્યભક્તિ : પોતાના ઇદદેવની સાથે પવિત્ર મિત્રની જેઠે વિવેકપૂર્વક વર્તવું તે.

સગુણ ઉપાસના : કારણબ્રહ્મ ઈશ્વર અને કાર્યબ્રહ્મ-
(હિરણ્યગર્ભ આદિ)ની ઉપાસના.

સત્ : જેનો ત્રણે કાળમાં બાધ કે નિરોધ થઈ શકે
નહિ એવું અદ્વિતીય બ્રહ્મ.

સત્તા : હોતું તે; વિદ્યમાનતા. એ સત્તાના ત્રણ
પ્રકાર છે : પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક અને પ્રાતિ-
ભાસિક સત્તા.

સત્ય : ત્રણે કાળમાં બાધ ન પામે અને એકરૂપે
રહે તેવું નિત્ય તત્ત્વ. કોઈતું અહિત ન થાય
એવું યથાર્થ ને પ્રિય બોલતું તે.

સદ્યોભોક્ષ : જ્ઞાનીને વર્તમાન જન્મમાં જ વિદેહ
કેવલ્ય-રૂપ જે ભોક્ષ થાય છે તે.

સર્વાપત્તિ : આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે કે હાથમાં
રાખેલા આમળાંની પેઠે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો
પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવો તે. જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકા.

સમવાય સંબંધ : (ન્યાય) જે પદાર્થ જુદા ન
પડી શકે એવી રીતે તેને જોડનાર અને એકનો
નાશ થાય તો બીજાનો પણ નાશ થાય એવો
સંબંધ. જેમ કે તંતુ અને પટનો સંબંધ,
દ્રવ્ય અને ગુણ તથા અવયવ અને અવયવીને

સમવાય સંબંધ છે. નિત્ય સંબંધને સમવાય સંબંધ કહે છે. ઉપાદાન અને ઉપાદેયભાવરૂપ સંબંધ પણ સમવાય છે.

સમવાયીકારણ : (ન્યાય) કાર્ય અભિન્ન કારણ; ઉપાદાન કારણ, સમવાય સંબંધથી રહેતું કારણ.

સમષ્ટિ : સમગ્ર, સમૂહ; જેમ કે, એક વૃક્ષ તે વ્યષ્ટિ અને ઘણાં વૃક્ષોનો સમૂહ જે વન તે સમષ્ટિ.

સમષ્ટિ અજ્ઞાન : ઈશ્વરની ઉપાધિ ભાષા.

સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર : હિરણ્યગર્ભની ઉપાધિ.

સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીર : વિરાટની ઉપાધિ; જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં શરીર.

સમાન : પાંચ પ્રાણુમાનો એક, જેનું તાલિ સ્થાન છે અને પ્રાપેલા અગ્રજળને પાચન યોગ્ય બનાવે છે.

સમાધાન : છ સંપત્તિમાંની એક; બ્રહ્મમાં મનની એકાગ્રતા.

સમાધિ : ચિત્તની એકાગ્રતા, જેમાં વિજ્ઞતીય પ્રવાહના તિરસ્કારપૂર્વક સજ્ઞતીય પ્રવાહ વહે અને માત્ર અલોક બ્રહ્મ જ સ્ફુરે તે નિદિધ્યાસન.

ની પરિપક્વાવસ્થા. એના બે પ્રકાર છે : સવિકલ્પ અને નિવિકલ્પ.

સમાધિદોષ : ક્લેષ, વિશેષ, કપાય અને રસાત્પાદ આ ચાર સમાધિમાં વિષરૂપ છે.

સમ્યક્ દર્શન : યથાર્થ જ્ઞાન.

સર્વાત્મભાવ : બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા, અભેદ.

અવિકલ્પ : નામ, જાતિ, ગુણ આદિની કલ્પના સહિત; સશુણ્.

સવિકલ્પ સમાધિ : જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જેય એ ત્રિપુટીના ભાન સહિત બ્રહ્મમાં ચિત્તની એકાગ્રતા. એના બે પ્રકાર છે : દશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્. કામ, ક્રોધાદિ વૃત્તિઓના સાક્ષીપણા વડે ભેદ પામેલી એકાગ્રતા તે દશ્યાનુવિદ્ છે અને 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એવા શબ્દ સહિત એકાગ્રતા તે શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ છે.

સંગ : ક્ષલાલિસંધિ; પદાર્થભોગે પર આસક્તિ.

સંચિત્કર્મ : પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં કર્મોનાં બીજનો સમૂહ કળ આપ્યા વિના એકઠો થયેલો હોય તે.

સંપ્રજ્ઞાતયોગ : જેમાં ધ્યેય વિષયનો અત્યંત

સ્પષ્ટપણે અનુભવ કરવામાં આવે એવી ચિત્તની અવસ્થા.

સંબંધ : સંયોગ, સમવાય અને તાદાત્મ્ય એ ત્રણ પ્રકારનો સંબંધ છે; કાર્યકારણસાથ, વિષય-વિષયીભાવ અને આધારઆધિયભાવ એવા પણ ત્રણ પ્રકાર છે. જે શુદ્ધોનો આમાન્યધિકરણ, જે પદાર્થોનો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ અને પ્રત્યગાત્મા તથા તેના લક્ષણનો લક્ષ્ય-લક્ષણભાવ એવા પણ ભેદ છે. તથા પ્રતિ-પાદક-પ્રતિપાદ, જન્ય-જનક, નિવર્ત્ય-નિવર્તક, માપ્ય-માપક વગેરે અનુબંધ ચતુષ્ટય-માંનો એક અનુબંધ.

સંન્યાસ : સંસારનો ત્યાગ; એના બે પ્રકાર છે : ૧ વિવિદિષા, ૨ વિદ્યત સંન્યાસ. સંન્યાસી ચાર પ્રકારના છે : ૧ કુલીચકે, ૨ બહ્લક, ૩ હંસ અને ૪ પરમહંસ. કામ્યકર્મોનો ત્યાગ.

સંયમ : ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણનું નામ સંયમ છે. ધ્યાતા અને ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયા-કાર બને ત્યારે તેને સંયમ કહે છે.

સંવાદી જ્ઞાન : જે મિથ્યા જ્ઞાનથી પ્રવૃત્ત થતાં-છત્ત દુખની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સંશય : સંદેહ; તે પ્રમાણુગત અને પ્રમેયગત એમ
 બે પ્રકારનો છે. શ્રુતિ કર્મનો બોધ કરે છે કે
 બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, એવી ચિત્તવૃત્તિ તે
 પ્રમાણુગત સંશય છે. જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે
 કે માયા છે, એવી જે ચિત્તવૃત્તિ તે પ્રમેયગત
 સંશય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેલા સોળ પદાર્થો-
 માંનો ત્રીજો પદાર્થ.

સંસ્કાર : પૂર્વકર્મના અંકુર; વાસના.

સંહિતા : ધર્મનો બોધ થવાને અર્થે રચેલો ગ્રંથ
 તે (જેમ મનુસ્મૃતિ મહાભારત ઇત્યાદિ)
 અથવા જેમાં સારી રીતે હિતનું પ્રતિપાદન કરેલું
 હોય તે વર્ણોનું અતિશય સાન્નિધ્ય.

સાક્ષાત્કાર : અપરોક્ષાનુભવ.

સાક્ષી : અંતઃકરણમાં રહેલું ચેતન. પ્રકાશક. દ્રષ્ટા;
 આત્મા.

સાધનચતુષ્ટય : જ્ઞાનનાં ચાર સાધન : વિવેક,
 વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ અને સુમધુતા.

સામયિકાભાવ : અમુક સમય માટે જે અભાવ
 હોય તે જેમ કોઈ માણસ બહાર ગયો

હોય ત્યારે ઘરમાં તેનો અંબાવ હોય છે તે સામાયિકાભાવ.

સામાન્ય ચૈતન્ય : સત્, ચિત્, આનંદરૂપે સર્વજ વ્યાપી રહેલું ચૈતન તે.

સામાન્યાધિકરણ્ય : એક જ અર્થના બે શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ, બે વસ્તુનો સદા અભેદ; જેમ કે, કૃત્રિય અને પ્રકૃત તથા ઘટાકાશ અને મહાકાશનું સામાન્યાધિકરણ્ય કહેવાય છે. સિદ્ધ સિદ્ધ અર્થના વાચક શબ્દોનું એક અર્થમાં રહેલું, 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યમાં તત્ અને ત્વમ તું સામાન્યાધિકરણ્ય છે.

સામીપ્ય : મોક્ષના ચાર પ્રકારમાંનો એક પ્રકાર; ઇશ્વરના સેવકરૂપે તેની સમીપમાં રહેલું તે.

સાધુજન્ય : એક પ્રકારનો મોક્ષ; ઇશ્વરના સમાન વિભૂતિ પ્રાપ્ત થવી તે.

સાદૃશ્ય : એક પ્રકારનો મોક્ષ, ઇશ્વરના અનુભૂતિ તેના સમાન રૂપની પ્રાપ્તિ થવી તે.

સાલોક્ય : એક પ્રકારની મુક્તિ; ઇશ્વરના લોકમાં પ્રજારૂપે રહેલું તે.

સાદૃષ્ટિ : એક પ્રકારનો મોક્ષ; ઇશ્વરના સુવરાજરૂપે રહેલું તે.

સાંખ્ય : તત્ત્વવિચાર જ્ઞાન.

સિદ્ધિ : યોગથી પ્રાપ્ત થતું અલૌકિક સામર્થ્ય;
અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ,
પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ અને ઇશિત્વ, એ આઠ પ્રકારની
સિદ્ધિ છે.

સૂક્ષ્મ શરીર : ત્રણ શરીરમાંનું એક, જે ભોગતું
સાધન છે તે, પંચ પ્રાણ, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ
કર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર મળીને
સૂક્ષ્મ અથવા લિંગશરીર કહેવાય છે.

સૂત્રાત્મા : સમષ્ટિ લિંગશરીરનો અભિમાની; હિરણ્ય-
ગર્ભ; બ્રહ્મા.

મુપુત્તિ : અંતાઃકરણથી ત્રીણ અવસ્થા; ગાઢ નિદ્રા.
અંતાઃકરણ પોતાના કારણ અજ્ઞાનરૂપ થાય તે
અવસ્થા.

સૃષ્ટિ-દૃષ્ટિવાદ : મિથ્યા અને બાધકતા, માનસિક
સૃષ્ટિ અથવા હૃવકૃત જગત માનવું તે.

સ્થિતપ્રજ્ઞ : હૃવ-મુક્ત; નિશ્ચલ જ્ઞાનબુદ્ધિવાળો પુરુષ.

સ્થૂલ શરીર : પંચીકૃત મહાબૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું
શરીર જે ભોગતું સાધન છે તે.

સ્થૂલારુઢતીન્યાય : સ્થૂલ જતાવી ધીરે ધીરે સૂક્ષ્મ ઉપર લઈ જવું તે; જેમ કે અરુઢતીનો તારો બહુ સૂક્ષ્મ છે. તે બતાવવા માટે પ્રથમ ચંદ્ર-મંડળ બતાવવામાં આવે અને કહે કે જો અરુઢતી છે, પછી કહે કે ચંદ્રથી જુડા તારો તે અરુઢતી છે, પછી કહે કે સમ તારો તે અરુઢતી છે. પછી તેમાંના ત્રણ નીચેના તારો બતાવે અને પછી કહે કે તેમાંનો વચ્ચેનો તારો તે અરુઢતી છે; અને છેવટે કહે કે તે તારો પાસે ઝીણો તારો છે તે અરુઢતી છે. તે જ પ્રમાણે પંચ કોશ ઉપરથી સૂક્ષ્મ આત્મા સમજાવવામાં આવે છે તે સ્થૂલારુઢતીન્યાય કહેવાય છે.

સિદ્ધિઓના પ્રકાર : જન્મજ, ઔપધિજ; મંત્રજ, તપોજ અને શ્રમાધિજ.

સ્ફુરણ : પ્રતીતિ, જ્ઞાન. પ્રકાશ, ચલણ વલણનું સામર્થ્ય.

સ્મરણસકિત : પોતાના ઇષ્ટદેવતા નામને અને તેમના ગુણોને સાંભળવા તે.

સ્મૃતિજ્ઞાન : ઇદ્રિયોના સંબંધ વિના સંસ્કાર-જન્ય જ્ઞાન.

સ્વભાવસ્થા : અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થામાંની એક,
જેમાં અંતઃકરણ મનોમય પદાર્થોનો અનુભવ
કરે છે.

સ્વપ્ન અવસ્થા : અંતઃકરણની વૃત્તિ શરીરમાં જ
કલ્પિત વિષયો રચીને તેને આકારે થાય તે
અવસ્થા.

સ્વરૂપાનુસંધાન : બ્રહ્મનું ચિંતન, આત્મસાક્ષાત્કાર.

સ્વરૂપ લક્ષણ : જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાં કાયમ
રહેતું હોય તે. જેમ કે, આત્મા સત્ચિદાનંદ-
સ્વરૂપ છે.

સ્વસ્વરૂપ : બ્રહ્મ, આત્મા.

સ્વાધ્યાય : અષ્ટાંગયોગના નિયમોનો એક પ્રકાર,
ચેદચેદાંગનું આવર્તન.

સ્વેદજ : પસીનાથી ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓ જેવાં
કે જી, માકણુ આદિ.

હઠયોગ : પ્રાણને રોકી પ્રાણાયામ કરી ચિત્તને
વિશ્લેષ અટકાવવો તે; એક પગે ઊભા રહેવું,
હાથ જાંચા કરી રાખવા, એ આદિ ઉપાયોથી
ચિત્તને મારવું તે.

હંસ : જે સંન્યાસી પ્રભુવનો જપ કરે તે. આ સંન્યાસમાં શિખાનો ત્યાગ હોય છે અને સૂત્ર તથા એક હંડ રાખવામાં આવે છે.

હિરણ્યગર્ભ : સૂક્ષ્મ સમર્પિતું અભિમાની ચેતન; સૂત્રાત્મા, કાર્યબ્રહ્મ, બ્રહ્મા.

હૃદયચંદ્રિ : આત્મા અને ચિત્તના એકપણાની પ્રાંતિ. ચિત્તની કામાદિ વૃત્તિ. ચિત્ અને જડનો દૃઢ સંયોગ, અહંકાર.

હેતુ : (ન્યાય) અનુમાનપ્રમાણના પાંચ અવયવ-માંનો બીજો અવયવ; કારણ.

હેત્વાભાસ : (ન્યાય) ખોટો હેતુ; હેતુના લક્ષણથી સંદિગ્ધ હોવા છતાં હેતુ જેવું લાગે તે ન્યાયશાસ્ત્ર-માં કહેલા સોળ પદાર્થોમાંનો તેરમો પદાર્થ.

હંસ : બ્રહ્મ.

'સસ્તુ' સાહિત્ય' એવે ઉપનામોં ઉંચું સાહિત્ય

અન્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

પુરાણમંથા	રામાયણ
વાંતિપર્વ-(મહાભારત ભાગ ૬૬૦)	વાસ્ત્મીકિ રામાયણ (બે ભાગમાં) ૧૫-૦૦
મીંદરિવંશ અથવા દેવર મહાભારત	વસંતીકૃત રામાયણ (બે ભાગમાં) ૧૫-૦૦
વાયુપુરાણ	ચિરમરણ રામાયણ ૧-૦૦
વામનપુરાણ	ઉપનિષદો
નારદમહાપુરાણ	સી. ઉપનિષદો ૫-૦૦
અગ્નિપુરાણ	હિંદુ ને હેન ઉપનિષદ ૧-૨૫
ભીમાર્ક'કેચપુરાણ	કોષનિષદ ૧-૫૦
વરાહમહાપુરાણ	મલ્લોપનિષદ ૧-૦૦
મહાભારતચાર	મુંડકોપનિષદ ૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-૧-૨	ચેતનેય ઉપનિષદ ૦-૭૫
શ્રીમદ્ ભાગવતનો	તેલિરીય ઉપનિષદ ૧-૫૦
૧૨મ સ્કંધ	હિંદીય ઉપનિષદ ૫-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવતી (દેવી)	માંડ્યુ ઉપનિષદ ૩-૦૦
ભાગવત	બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (બે ભાગમાં) ૮-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ	ચેતાચતર ઉપનિષદ ૧-૫૦
	ઉપનિષદ-નવનીત ૨-૫૦
	મહાવાક્યરત્નાવલી ૧-૦૦

ધર્મ અને નીતિ

આય'ધર્મ'નીતિ અને		હિંદુધર્મની બાળપેઠી	૦-૭૫
આજુબનીતિચારે	૧-૨૫	નવધામજિ	૦-૫૦
ભાષવિલાસ	૧-૫૦	નીતિચત્ર	૦-૫૦
કુમારપિતરાનુર્ધાઠાચાર	૧૨-૦૦	વિજ્ઞાનચત્ર	૦-૧૦
કુમારપિત રત્નમાળા	૦-૭૫	સાંકેતિક શક્તિસૂત્ર	૦-૩૦
ચાક્રચર્ચા	૦-૨૫	સંતોષસુરતકે	૦-૩૦
યજ્ઞ અને ધુમ્રિહિર	૦-૧૦	નવચંદિતા	૦-૩૦
ધર્મ'દર્શન	૧-૦૦	બવદારમાળા	૦-૫૦
વાદના દીવકા	૧-૫૦	સંસ્કૃતમાળા	૦-૪૦
હિંદુધર્મ-મોહ	૧-૨૫	મિત્રમાળા	૦-૪૦
હિંદુધર્મ અને સદાચાર	૦-૨૫	જેસલ-તોજલ તથા	
હિંદુધર્મ	૦-૨૫	ભલ'પર-ગોપીચંદ	૦-૨૫
હિંદુધર્મના પાયા	૦-૨૫		

ગીતાવિષયક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-		શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (કુટ્ટમે)	
સાંકેતિકાધ્ય (અપાસે)		(મ્લો. ૦ સં. ૦ સિ. પિ)	૦-૫૦
કુરુપાદ'જિભિની ગીતા		અશ્વાવક્રગીતા	૦-૧૦
(ભાગ ૩ ભો)	૪-૦૦	શ્રી રામગીતા	૧-૭૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧-૫૦	અવધૂતગીતા	૧-૨૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા		પાંડવગીતા	૦-૪૦
(કુટ્ટમે. ગુ. સિ. પિ)	૦-૫૦		

ધર્મકથા-પ્રાર્થના

મતરાજ	૧૧-૦૦	શીખમસ્તવરાજ	૦-૧૫
વેદિક-વિનય		નિત્યપાઠ	૧-૨૫
(૪૬ ખંડોમાં) ૭ ૫૦		કંઠાજ્ઞાનુષ્ઠાન	૦-૩૦
પ્રકૃષ્ઠાત્મમાસમાદાત્મ્ય	૩-૦૦	દ્યુમાનયાત્રીસા	૦-૧૫
ચંદ્રીપાઠ	૨-૦૦	સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો	
શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ	૦-૫૦	પોદસ મંદો	૧-૫૦
શ્રીસિવમહિમસ્તોત્ર	૧-૦૦	ધર્મપદ-ધર્મનાં પદો	૧-૨૫
હરિપાઠ	૦-૨૦	સમાધિપતક	૦-૪૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્રમ	૦-૧૫	જપજી	૧-૦૦

લોકસાહિત્ય

કદેવતસંઘડ	૪-૫૦	સોરઠી દુહાસંઘડ	૦-૭૫
વાગે રૂઠી વાંસળી રે...	૨-૦૦	કાઠિયાવાડી દુહા (૭૫૧૦)	
કાઠિયાવાડની દંતકથાઓ (૭૫૧૦)		બસસરવરીની વાર્તા	૦-૫૦
બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા	૩-૦૦	નંદનગીરી	૦-૩૫
મહાપ્રતીસીની વાર્તા	૧-૫૦	ધીરામારની વાર્તા	૦-૩૭
પાંચ લોકપાઓ	૧-૫૦	મહન-મોહન	૦-૨૫
સુંદર કામદારની વાર્તા	૦-૭૫	જાડલી-વાક્યો	૦-૪૦

દર્શનકથાઓ

શ્રી સુમિખપાસાગર	૩-૦૦	બાલક વાર્તાઓ	૧-૫૦
શ્રી સુમિખરનાકર	૨-૦૦	સંતની વાર્તા	૨-૦૦
દર્શનપાઠ	૧-૫૦	સુમિખસરિતા	૧-૫૦

આરોગ્ય અને વૈદક

ચક્ષુ-સંહિતા (પાંચ ભાગમાં)	આપણો આધાર	૨-૦૦
ભાગ ૧ હો	વેદ્યજ્ઞાન	૧-૨૫
ભાગ ૨ નો	વૈદના અકસીર ઉપાયો	૦-૪૦
ભાગ ૩ નો	વ્યાયામ અને સૂર્ય નમસ્કાર	૦-૭૫
ભાગ ૪ હો	છાલોપાલો-મરીમસાલો	૫-૦૦
ભાગ ૫ મો	મસમપદા	૧-૦૦
ભાવપ્રકાશ ભાગ ૧ હો	રસાયન(આયુર્વેદ નિબંધ- માળા : ભાગ ૪ હો)	૧-૫૦
ભાવપ્રકાશ ભાગ ૨ નો	આયુર્વેદનો ઇતિહાસ	૫-૦૦
સુશ્રુત-આયુર્વેદ (બે મંથમાં)	રોગિ'દો આયુર્વેદ	૧-૨૫
અર્ષામહુદય-વાચસ્પત	આરોગ્યની બારમાસી	૨-૦૦
માધવનિદાન	બાપોવચાતક	૧-૨૫
કારકપ્રસંહિતા	ઝેર દત્તારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો	૦-૭૫
હારીતસંહિતા	માંદાનો આહારવિહાર	૦-૩૦
રસઠંત્રસાર અને સિદ્ધમથોમ- સંમહ-પ્રથમ ખંડ	માંદગીનાં કારણો	૦-૫૦
૫૫માપર્ય (આરોગ્યની કુંચી)	ખોરાકના ગુણરોપ	૦-૭૫
ચિકિત્સાંજન	જ્વનચર્ચા	૦-૫૦
ધરધરનો વેદ	હરડે (અને તેનો ઉપયોગ)	૦-૫૦
આરોગ્ય વિશે	જ્વરાયુર્વેદ	૦-૭૫
સામાન્ય જ્ઞાન	દાંતનું જતન	૦-૫૦
ચોતરનાકર-પર્વાખ	ગૂલ્મ-ઓષધિ	૦-૩૫
	કવાય-ઓષધિ	૦-૪૦
	પાક-ઓષધિ	૦-૪૦
	વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ	